

श्रीपुरुषोत्तमगीता

द्वितीयावृत्तिः

: प्रकाशक :

शास्त्री मो. ज. द्विवेदी
ज्योतिर्भूषण

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ].

અનુક્રમાંક ૨૨૬૦૦ કિંમત ૦.૧૨.

ગ્રંથનામ પુરુષોત્તમ ૩૦૦૧

વર્ગિક ૫૬

શ્રીપુરુષોત્તમગીતા

સંયોજના તથા ભાષાંતર

કરી પ્રગટ કરનાર

ઈડરપ્રદેશાન્તર્ગત કુકડીઆ ગ્રામનિવાસી
શાસ્ત્રી મોહનલાલ જગન્નાથ દ્વિવેદી.

સંશોધક

શાસ્ત્રી તુલજશંકર ધીરજરામ પંડ્યા.

સંવત્ ૧૯૯૭

પ્રત ૩૦૦૦

સન ૧૯૪૧

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને રવાધીન છે.

મૂલ્ય : ૦-૧૨-૦

નકશાના આહુકોને અમૂલ્ય.

ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૨ ૬૮૦

મુદ્રક

રા. આર. એસ. ગુપ્તે, મુંબઈ વૈભવ પ્રેસ,
સર્વહૃદય ઑફ ઇન્ડિયા સોસાયટીઝ બિલ્ડીંગ,
સેન્ટ્રલ રોડ, ગિરગામ-મુંબઈ.

પ્રકાશક :

શાસ્ત્રી મોહનલાલ જગન્નાથ દ્વિવેદી,
નં. ૧૦૯ કાંદાવાડી, કાનજી ખેતસી ચાળ,
ખીજે માળે, ૩મ નંબર ૧૮, મુંબઈ

“ શ્રી પરબ્રહ્મપ્રકાશ ” નો નકશો તથા “ શ્રીપુરુષોત્તમગીતા ”

મળવાનું ઠેકાણું

૧. “ શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ કાર્યાલય ” નં. ૧૦૬
કાંદાવાડી, કાનજી ખેતસી ચાળ, ખીજે માળે,
રૂમ નંબર ૧૮, મુંબઈ નંબર ૪.
૨. પંડિત નારાયણ મુલજી બુકસેલર કાલખાદેવી
રોડ, તેલવાડીને નાકે-મુંબઈ નંબર ૨.
૩. એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંપની, પ્રિન્સેસ
સ્ટ્રીટ, કાલખાદેવી-મુંબઈ નંબર ૨.
૪. શાસ્ત્રી તુલજશંકર ધીરજરામ પંડ્યા,
હિરણ્યગર્ભકાર્યાલય, કાંદાવાડી, કલ્યાણ
મોતીની ચાલ નંબર ૧ ત્રીજે માળે,
ગિરગામ-મુંબઈ નંબર ૪.

પુસ્તકની છેવટે આપેલી બે જાહેરખબર વાંચો.

અર્પણપત્રિકા

સ્વ. શેઠ મથુરાદાસ મનજી વાલજી,

મારા જનહિતાર્થે કરેલા પ્રયાસરૂપ આ
“શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ” ના નકશાને તથા
“શ્રીપુરુષોત્તમગીતા” ને પ્રવર્તાવવા માટે
આધુનિક અર્થગાંભીર્યના સમયમાં પણ
“પરોપકારાય સતાં વિમૂતયઃ” એ વાક્યને
લક્ષીભૂત કરી આપનાં ગં. સ્વ. પત્ની બાઈ
મણિબાઈએ મને જે આર્થિક સહાય કરી
છે તે હેતુથી તેમજ આપનાં ધાર્મિક આન્દો-
લનોના સ્મરણપૂર્વકના આકર્ષણથી પ્રેરાઈ
આ “શ્રીપુરુષોત્તમગીતા” નું પુસ્તક
આપનેજ અર્પણ કરું છું અને પરમકૃપાળુ
પરમાત્મા પાસે યાચું છું કે આપના પવિત્ર
આત્માને શાન્તિ આપે !

હું છું આપનો

મોહનલાલ જગન્નાથ શાસ્ત્રી

નિવેદન

આધુનિક સમયમાં કલિના પ્રભાવે ધાર્મિક વૃત્તિમાં ઘણી જાતનાં આન્દોલનો થાય છે, પણ એટલું સમજવું જરૂરનું છે કે “શબ્દ વિભક્તિ વગર અને મનુષ્ય ભક્તિ વગર શોભતો નથી.” એ ન્યાયે મનુષ્ય ભક્તિ વગર દુર્લભ એવા માનવ દેહનું કલ્યાણ કરી શકતો નથી. આ હેતુથી અમે મોક્ષના ઉત્તમ સાધનરૂપ “શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ” નામનો એક નકશો તૈયાર કરેલો છે. એ નકશાની યોજના મારા માતૃકુલોત્પન્ન સ્વ. ત્રિવેદી પ્રહ્લાદ ધીરજરામે અનેક વર્ષના પ્રયાસે કરી અને જનસમુદાયને તેનો લાભ આપવાની ઇચ્છાથી અમે બન્ને જણે તેનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ‘આર્થિક સ્થિતિની ઉત્તમતા વગર લોકોપયોગી કાર્યો થઈ શકતાં નથી’ એ નિયમે નકશાનું

મોટું ખર્ચ કરી અમે જનસેવા કરવા ક્ષણભૂત થઈએ એમ અમને લાગ્યું નહિ, છતાં પણ પ્રભુની કૃપાથી અને પુરુષપ્રયત્નના પ્રતાપે સમય જતાં અમારો પ્રયત્ન સફળ કરી અમારા ઉત્સાહને વધારવા સદ્ધર્મપરાયણ શ્રીયુત શેઠ તુલસીદાસ મોરારજી અને સ્વર્ગવાસી શેઠ નગીનદાસ કૂલચંદ ચીનાઈવાળાના પૌત્રો (શેઠ જીવણલાલ, શેઠ માણેકલાલ તથા શેઠ જેસીંગભાઈ) એ અમને આર્થિક મદદ કરી અને તેથી અમે એ નકશાનો ઝીન્કો ખોદાક કરાવી એને જનસમાજમાં બહાર પાડ્યો.

અમે એ પુરુષાર્થ કર્યો ખરો, પરંતુ નકશાના પ્રમાણમાં તેના ખોદાકની સાઈઝ નાની હોવાથી એનાં ચિત્રો તથા લખાણ બરાબર સમજાય એમ જણાયું નહિ અને તેથી અમે જે આશા રાખેલી તે પ્રમાણે એ નકશાનું લોકોપયોગિપણું અમને ન જણાતાં અમારે નિરાશા સેવવી પડી

અને તેટલામાંજ તેના પ્રયોજક સ્વ. પ્રહ્લાદજી પંચત્વ પામ્યા.

હવે હું એકાકી રહ્યો એટલે મારો ઉત્સાહ હીન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો, છતાં પણ “વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રારબ્ધમુત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ” એ ન્યાયે મેં એનો પ્રયત્ન ફરીથી શરૂ કર્યો અને તેથી એ નકશાને સાત કલરમાં રંગીન ૩૦-૪૦ ની સાઈઝમાં રવિવર્માના જેવી, શુદ્ધ વાંચી શકાય એવી રીતે બહાર પાડવાની પ્રવૃત્તિ આદરી; પરંતુ એમાં પણ રૂપીઆ પાંચથી છ હજાર જેટલું મોટું ખર્ચ કરવાની મારી સ્થિતિ ન હોવાના પરિણામે ઘણો વખત કોઈ યોગ્ય મદદ આપનાર ગૃહસ્થની શોધમાં ફરવાનું મેં શરૂ કર્યું. દૈવેચ્છાથી એકસમયે મારા મિત્ર ડોક્ટર ગણુપતરામ અધ્વર્યુને ત્યાં હું ગયેલો અને તેમની સાથે આ નકશા સંબંધી વાતચીત થયા બાદ અમો નીચે ઉતર્યા કે ત્યાં મોટરમાં ગંઠ સ્વઠ બાઈ મણિબાઈ

તે શેઠ મથુરાદાસ મનજી વાલજીનાં વિધવા
ત્યાં પોતાનું ઘર હોવાથી આવેલાં હતાં તેમની સાથે
આ ધાર્મિક વસ્તુની પ્રશંસાપૂર્વક ડોક્ટરે મારી
ઝોળખ કરાવી.

બાઈ પોતે ધાર્મિક વૃત્તિનાં હોવાથી પોતાના
દાદરના બંગલે મને બોલાવ્યો અને નકશાના
સંબંધની સર્વ હકીકત મારી પાસેથી સાંભળી.
ત્યારબાદ એ નકશો લોકોપયોગી થશે એમ
એમને ભાસવાથી એઓ પોતે નકશાની ૧૦૧
કોપીનાં ગ્રાહક થયાં, એટલુંજ નહિ પરંતુ એ
મારા કાર્યમાં બાકીની મોટી રકમની આર્થિક
સહાય આપવારૂપ અનુપમ અવલમ્બન પણ
મને આપ્યું, સાથે તેમની બાબુમાં રહેતા
શ્રીકૃષ્ણ સીનેમા કંપનીના માલેક શ્રીયુત
શેઠ માણેકલાલ બી. પટેલ સાથે મને
ઝોળખાણ કરાવી, નકશાનું દરેક સ્વરૂપ તેમને
સમજાવી, મને લીથેના સર્વ કામમાં પૂર્ણ

મદદ કરવા તેમને લલામણુ કરી, કે જે તેમણે તે પ્રમાણે તનમનથી કરી પણ ખરી. એટલે આ પ્રમાણે મને આર્થિક અને વ્યાવહારિક ઉત્તમ પ્રકારની મદદ કરનાર આ બન્નેનો જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો, કારણ કે એમના અવલમ્બન-થીજ અને તેમાં પણ ખાસ કરી ગં. સ્વ. બાઈ મણિબાઈની પોતાના સ્વર્ગસ્થ સ્વામી શેઠ મથુરાદાસ મનજી વાલજીના પુણ્યાર્થે ૧૦૧ કોપીનાં ગ્રાહક થવા સાથે ઉદારતા ભરી બીજી પણ આર્થિક સહાયથીજ આજે હું એ નકશો મોટી સાઈજમાં લોકસમક્ષ મુકવા તથા ‘શ્રીપુરુષોત્તમગીતા’ ને પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવા સમર્થ થયો છું, અને તેથી ઇચ્છું છું કે પરમાત્મા એમનું કલ્યાણ કરે !

બીજું નકશામાં આપવામાં આવેલાં પ્રમાણોમાં કેટલીક અપૂર્ણતા જણાતાં, સર્વાંશે તો નહિ તો પણ બન્યું તેટલા પ્રમાણમાં બીજાં પણ અનેક ધાર્મિક ગ્રંથોનાં પ્રમાણો મેળવી તેમને સંકલના-

પૂર્વક ગોઠવી, ભાષાન્તર કરી તેમનું “ શ્રીપુરુષો-
ત્તમગીતા ” રૂપે પુસ્તક બહાર પાડવા મેં જે
પ્રયત્ન કરેલો છે તેમાંના ભાષાન્તર વગેરેના
કાર્યમાં તેમજ સંશોધનમાં રાજપીપલા સંસ્થાનમાં
આવેલા નર્મદાતટસ્થ “ ભાલોદ ” આમનિવાસી
મારા સ્નેહી રા. રા. શાસ્ત્રી તુલજીશંકર
ધીરજરામ પંડ્યાએ મને જોઈતી જે અનુ-
પમ મદદ કરી છે તથા મારા ગુરુ પૂજ્યપાદ
શાસ્ત્રીજી હરગોવિન્દ યદુરામે પણ જે
મદદ કરી છે તે બાબત એ બન્નેનો આભાર
માનવો પણ હું વિસરી શકું તેમ નથી. સાથે
મારા આ પ્રયાસમાં અગાઉથી આહુક થઈ અન્ય
જે સદ્ગૃહસ્થોએ મને સહાય કરી છે, કે જેમનાં
નામ પુસ્તકની છેવટના ભાગમાં આપવામાં આવ્યાં
છે તે સર્વનો પણ આભાર માની સર્વનું કલ્યાણ
ઇચ્છી હું વિરમું છું.

મોહનલાલ જગન્નાથ શાસ્ત્રી.

ભૂમિકા

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિસમયે શ્રીપરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમના હૃદયાકાશના પ્રણવનાદથી સર્વ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. તેનાં ચાર વેદ, ચાર ઉપવેદ, વેદનાં છ અંગ, પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર મળી એકંદર અઢાર પ્રસ્થાન છે. આ સર્વ પ્રસ્થાનમાં શ્રી પ્રભુસંબંધી તત્ત્વાર્થ ભરેલો છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, અંગ અને ઉપાંગ વડે શાસ્ત્ર વિશાળ છે અને આયુષ્ય અલ્પ તથા અનિશ્ચિત છે, આવી પરિસ્થિતિમાં જિજ્ઞાસુઓને પરિતૃપ્ત કરવાનો અનુકૂળ માર્ગ એ છે કે, સ્વલ્પ સમયમાં સાધનસંપન્ન બની શકાય અને યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી મોક્ષપદનો પૂર્ણ અધિકાર મેળવી શકાય એવા પ્રકારનો જ્ઞાનપ્રબંધ જિજ્ઞાસુઓની દૃષ્ટિ સમક્ષ મુકવો.

(૧૨)

આટલા માટે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ સર્વ શાસ્ત્રના તત્ત્વરૂપ શ્રીઉપનિષદોનું દોહન કરી મુમુક્ષુવર્ગ માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા દ્વારા અર્જુનને ઉત્તમતાથી જ્ઞાનનો પાઠ શીખવ્યો છે અને એ પ્રબંધ-સર્વ જ્ઞાનસામગ્રીનો તત્ત્વાર્થ-શ્રીભગવદ્ગીતાના “૧૫” મા અધ્યાયમાં શ્રીભગવાને સ્વમુખે વર્ણવેલો છે. એ શ્રીપુરુષોત્તમ યોગના અધ્યાયનું બીજ શ્રીહરિએ તેજ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં અદૃશ્ય મૂળતત્ત્વરૂપે વાવેલું છે, પરંતુ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ મનુષ્યમાત્રથી સહજમાં જાણી શકાય તેવું ન હોવાથી અમોએ દીર્ઘ કાળના અભ્યાસથી અને સત્સંગથી સચ્છાસ્ત્રોનું અવલોકન કરી, ઉંચે જેનું મૂળ છે, નીચે જેની શાખાઓ છે, વેદ-છંદો જેનાં પાંદડાં છે અને ત્રિકાણ્ડવિષય જેનું અમૃતમય ફળ છે એવો એક કલ્પવૃક્ષરૂપ “શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ” એ નામનો નકશો, કે જેની અંદર ૧૨૫ સુશોભિત

ચિત્રો, રરપ શ્લોકો, ૧૮ પરિચ્છેદો અને સપ્રમાણુ ભાષાનો પણ સમાવેશ કરેલો છે તે ઉત્તમ પ્રકારની રચનાવડે ચિત્રપટરૂપે બનાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

આ “શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ” નકશામાં શ્રીહરિના સંકલ્પથી સૃષ્ટિક્રમ અને હૃદયાકાશના પ્રણવનાદથી શાસ્ત્રક્રમ તથા આ ઉભયના સંયોગથી જે પ્રકાશક્રમ પ્રગટ થયો છે તેની સ્થિતિ ક્યાંસુધી રહેશે ? સ્થિતિકાળમાં પ્રભુના અવતાર શા માટે થાય છે ? કલિયુગમાં મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું ? મોક્ષનાં સાધન ક્યાં ? તત્ત્વસ્વરૂપ જ્ઞાનોપદેશ શો ? મોક્ષનું સ્વરૂપ શું ? પ્રલય કેવી રીતે થાય છે ? ઈત્યાદિ વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે કે, જેથી મુમુક્ષુને કાર્યસિદ્ધિ માટે અન્ય વિશેષ સાધનો પ્રાપ્ત કરવા કરતાં આ એકજ સાધન વધારે સુલભ થઈ પડે.

હવે આ “શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ” ના નકશામાં જે કંઈ સૃષ્ટિક્રમ વગેરે આપવામાં આવ્યું છે તે સપ્રમાણ છે કે કેમ તે જાણવાને માટે મેં એ નકશાની ઘટના જે પ્રમાણોના આધારે ઘડવામાં આવી છે તે અનેક ગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલાં પ્રમાણો-કે જે પ્રમાણો નકશાના સ્વર્ગસ્થ પ્રયોજકે નકશામાં પણ આપેલાં છે તે-તેમ જનસમાજના સ્પષ્ટતર જ્ઞાનને માટે બીજાં પણ અનેક પ્રમાણો ગ્રંથાન્તરોમાંથી ઉદ્ધૃત કરી તે સર્વને સંકલનાપૂર્વક સંબદ્ધ કરી એક પુસ્તકરૂપે બહાર પાડેલાં છે, કે જે પુસ્તકનું નામ ભગવાન્ પુરુષોત્તમજ સર્વનું મૂળ હોવાથી અને તેમનાથીજ આ સમગ્ર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી, તેમ નકશામાં પણ સર્વના આદિભૂત તે પુરુષોત્તમ પ્રભુનેજ જણાવેલા હોવાથી “શ્રીપુરુષોત્તમગીતા” એ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું છે. એના આઠ

અધ્યાયરૂપે વિભાગ પાડવામાં આવેલા છે અને તે દરેક અધ્યાયમાં શું શું વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે ટુંકમાં જાણવું જરૂરી હોવાથી નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:

૧ પહેલા—અધ્યાયમાં લગવાનું આદિપુરુષ પુરુષોત્તમથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રધાનપુરુષ, મહત્ત્વ વગેરેથી આરંભી બ્રહ્મા વગેરે સુધીની જે તત્ત્વસૃષ્ટિ નકશામાં આપવામાં આવેલી છે તેનું તથા દેવીઓ અને પ્રજેશો વગેરેની સૃષ્ટિનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

૨ બીજા—અધ્યાયમાં નકશામાં આપેલા વિરાટ-અંડ-બ્રહ્માંડને વિષે રહેલા ચૌદ લોકનું, તેમાં જુદા આપેલા ભૂલોકનું-દ્વીપો વગેરેનું- તથા બ્રહ્મદેવે ઉત્પન્ન કરેલી બીજી જે સનકાદિક તથા રુદ્ર રુદ્રાણી વગેરેની સૃષ્ટિ છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૩ ત્રીજા—અધ્યાયને વિષે નકશામાં બતાવેલી
 બ્રહ્માના મુખમાંથી જે ચૌદ વિદ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ
 તેનું તથા બ્રહ્માના દેહથી એક જોડલું ઉત્પન્ન થતાં
 તેનાથી પ્રિયવ્રતના પુત્રો સુધીની સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ
 કેવી રીતે થઈ તેનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

૪ ચોથા—અધ્યાયમાં સાત દ્વીપોમાંના
 નકશામાં જુદા આપેલા જમ્બુદ્વીપ-ના નવ
 ખંડો—નું, મેરુપર્વતનું, તેના ઉપરિભાગનું, લોકાલોક
 વગેરેનું, નવખંડોના અધિષ્ઠાતા દેવ તથા તેમના
 ઉપાસકોનું અને ભરતખંડની મહત્તા વગેરેનું
 વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

૫ પાંચમા—અધ્યાયમાં ભગવાન્ પુરુષો-
 ત્તમજ સંસારનું મૂળ હોવાથી તે પરમાત્માનું,
 ક્ષરાદિ પુરુષોનું, પ્રકૃતિઓનું તથા નકશામાં આપેલા
 પરમાત્માના ભારતવર્ષમાં થએલા અવતારો વગેરેનું
 જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

૬ છઠ્ઠા—અધ્યાયને વિષે લગવાના વિવિધ પ્રકારના ભક્તોનું, તેમની ગતિનું, લગવાના વિરાટ સ્વરૂપનું, તેમની વિભૂતિનું તથા ભક્તિના માહાત્મ્ય વગેરેનું કથન કરવામાં આવ્યું છે.

૭ સાતમા—અધ્યાયમાં ભારતભૂમિ એ કર્મભૂમિ હોવાથી કર્મની મહત્તાનું, મનુષ્યાવતારમાં અવશ્ય જાણવા યોગ્ય એવાં ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનાં સ્વરૂપ તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય શી વસ્તુ છે તેનું, દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનું તથા પ્રદાયનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

૮ આઠમા—અધ્યાયમાં મનુષ્યોને ઉપદેશયોગ્ય એવાં કલ્યાણકારક વચનોથી ટુંક સ્વરૂપમાં વિવિધ વિષયોના જ્ઞાનનું તથા સત્સંગના માહાત્મ્યસહિત ગીતાની ફલશ્રુતિનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે નકશામાં આપવામાં આવેલા અનુપમ વર્ણનના જ્ઞાનને માટે મૂળ પ્રયોજકનાં પ્રમાણો સાથે તે પ્રમાણો પ્રમાણમાં કંઈક અપૂર્ણ લાગવાથી નકશાની કલ્પનાને શાસ્ત્રીય રીતે સંબદ્ધ થઈ અનુકૂલ આવે તેવાં મારાથી બને તેટલાં બીજાં પણ પ્રમાણો મેળવી એ સર્વને સંકલનાપૂર્વક બરાબર ગોઠવી, તેના અધ્યાયરૂપે વિભાગ પાડી, જનસમાજને જેમ રુચિકર થઈ અન્તઃકરણમાં પરમાત્માની લીલાનું અબાધિત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેવા હેતુથી આ “શ્રીપુરુષોત્તમગીતા” ના પુસ્તકને બહાર પાડી લોકકલ્યાણની વિશુદ્ધ વૃત્તિથી પરમાત્માના તાત્ત્વિક જ્ઞાનને જનસમક્ષ મુકવા મેં બને તેટલો પ્રયત્ન કરેલો છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેવો બનતો પ્રયત્ન કરીશ, છતાં પણ ‘મનુષ્યમાત્ર ભુલને પાત્ર છે’ એ ન્યાયે મારી આ પુસ્તકની સંયોજનામાં કોઈને કંઈ સ્ખલન અથવા

અપૂર્ણતા જણાય તો તે ક્ષન્તવ્ય ગણી યોગ્ય સૂચના દ્વારાજ તેઓ પોતાની મહત્તાનું દિગ્દર્શન કરાવશે એટલું કહી એમ ઇચ્છીશ કે મારા આ કર્તવ્યથી જો લોકસમૂહની વૃત્તિ કિંચિત્ માત્ર પણ પરમાત્માના તત્ત્વ તરફ વળી તે આત્મકલ્યાણ કરવા સમર્થ થશે તો મારો આ કરેલો પ્રયત્ન હું સફળ થએલો સમજીશ.

હવે આ “શ્રીપુરુષોત્તમગીતા” સાથે “શ્રી પરબ્રહ્મપ્રકાશ” ના નકશાને બરાબર સમજવા માટે કેટલુંક સ્પષ્ટ વિવેચન આપવું જરૂરી હોવાથી તે આપવું ઉચિત ધારી તે આપવામાં આવે છે કે, જેને નકશાની તથા “શ્રીપુરુષોત્તમગીતા” ની સાથે મેળવી જોવાથી અને વાંચવાથી નકશામાં તાત્ત્વિક વસ્તુ શું છે તે સંબંધનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે. એ વિવેચન આ પ્રમાણે છે:

નારદજીના હાથમાં દેવજ—પતાકા છે. તેના ઉપરના પંજ-હાથથી મૂળ પુરુષોત્તમનું મૂળપ્રકૃતિથી પર અનન્ત પ્રકાશવાળું ગોલોક (અસંખ્ય નામો પણ છે) ધામ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેના મધ્યમાં રાધિકાજીસહિત શ્રીકૃષ્ણ લગવાનું સ્વરૂપ છે. ત્યાં અસંખ્ય મુક્તોથી સેવાતા લગવાનું વિરાજે છે. તે ગોલોકની નીચે લગવાનું હૃદયથી ઉત્પન્ન થએલા એક અંશરૂપ મૂળ (પ્રણવ) પુરુષનું સ્થાન બતાવવામાં આવ્યું છે, કે જે સ્થાનમાંથી મોક્ષસ્થાન બતાવનાર શુક્લમાર્ગ (લાંબી લીટી) નો છેડો પસાર થઈ ગોલોક તરફ જાય છે. તે સ્થાન પછીનું જે મૂળ પ્રકૃતિપુરુષનું સ્થાન છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ લગવાને પુરુષરૂપે થઈને પ્રકૃતિને વિષે ગર્ભ મૂકવાથી અનન્તકોટિ પ્રધાનપુરુષોનાં જોડાં ઉત્પન્ન થાય છે. અસંખ્ય પ્રધાનપુરુષોની સંખ્યા બતાવવા માટે દૃષ્ટાન્ત તરીકે બીજાં

દશ સ્થાનો મુકેલાં છે. પ્રણવપુરુષની નીચેના પ્રકૃતિપુરુષના સ્થાનની બન્ને તરફ જે સ્થાનો બતાવવામાં આવ્યાં છે તેમાં ડાબી તરફનું મહાશિવલોકનું તથા જમણી તરફનું મહાવિષ્ણુલોકનું સ્થાન છે અને તે બન્ને સ્થાનો પ્રકૃતિથી પર કહેલાં છે. મૂળપ્રકૃતિ અને મૂળપુરુષને પરા-પ્રકૃતિપુરુષ કહેલાં છે અને પ્રધાનપુરુષ અને પ્રધાનપ્રકૃતિને અપરાપ્રકૃતિપુરુષ કહેલાં છે. અપરાપ્રકૃતિપુરુષવાળા પ્રધાનપુરુષસ્થાનમાં તે પ્રકૃતિને વિષે પુરુષરૂપે વાસુદેવ ભગવાને ગર્ભ મુકવાથી મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, એ મહત્તત્ત્વનું પાંદડાંના આકારવાળું સ્થાન બતાવવામાં આવ્યું છે. મહત્તત્ત્વથી ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર (સત્ત્વ-રજ-તમ) ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાં સ્થાનો કદપીને બતાવવામાં આવેલાં છે. સાત્ત્વિક અહંકારથી દશ ઇન્દ્રિયોના અને ચાર અંતઃકરણના મળી ૧૪ દેવતાઓ અને મનની

ઉત્પત્તિ, તામસ અહંકારથી પંચમહાભૂત અને પંચવિષયની ઉત્પત્તિ અને રાજસ અહંકારથી ૧૦ ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ અને પ્રાણની ઉત્પત્તિ ખતાવવામાં આવી છે. એ એકંદર ૩૭ કાર્યોથી ૮ આવરણવાળું ૧ બ્રહ્માણ્ડ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે બ્રહ્માણ્ડમાં ૧૪ લોક રહેલા છે. તે સ્વરૂપ વૈરાટનારાયણનું છે. ૧૪ લોકને વિષે કયા કયા લોકો રહે છે તે સ્થાનો પણ નામ સાથે વૈરાટસ્વરૂપમાં સિધી લીટીમાં ગોળાકારે ખતાવેલાં છે.

વૈરાટનારાયણના નાભિપદ્મની મધ્યે જે ભૂલોક છે તે વૈરાટનારાયણની ડાબી તરફ ગોળાકારે મોટા ચક્રરૂપે જુદો જણાવેલો છે. તે ભૂલોકમાં ૭ દ્વીપ અને ૭ સમુદ્ર છે, તેમાંના જમ્બુદ્વીપનું વર્ણન ભૂલોકચક્રની ઉપર ચક્રાકારે મુકવામાં આવ્યું છે. વળી ભૂલોકમધ્યેનો જે પુષ્કર દ્વીપ છે તે મધ્યે ૧ માનસોત્તર પર્વત છે. તેના

ઉપર દ્વિપાલોનાં ૮ દિશાઓમાં ૮, ૧ નીચે
 તથા ૧ ઉપર એમ મલીને ૧૦ સ્થાનો છે.
 માનસોત્તરથી આગળ ભૂમિકા છે. તે પછી
 સુવર્ણની ભૂમિકા, પછી લોકાલોક પર્વત અને
 લોકાલોક પર્વતથી પર માયાનું તમ છે. લોકા-
 લોક પર્વતની ઉપર દ્વિગ્ગજો કે જેઓ વડે
 આ ભૂલોક ટકી રહેલો છે તેમનાં સ્થાન છે.
 માયાના તમથી પર મહાજલ છે અને તે
 જલમાં ૮ ભુજવાલા ભૌમાપુરુષનું સ્થાન છે,
 કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન્ પ્રાહ્મણના છોકરાને
 સ્વદેહે લેવાને પધાર્યા હતા. ભૂલોકચક્રમાં જે
 ક્ષીરસાગર છે તેમાં શ્વેતદ્વીપાધિપતિ શ્રીવાસુદેવ
 ભગવાનનું સ્થાન છે અને તેમાં નિરાન્નમુકતો
 રહે છે. ભૂલોકના ચક્રમાંના ચક્રની પહેલાંનું
 મોટા પાટાવાળું ૧૬ મા નંબરવાળું જે માયાના
 તમનું ચક્ર છે, તે ચક્રમાંના અસુર લોકો ભૂલોકની
 પ્રજાનું ભક્ષણ ન કરે તેને માટે તે ચક્રની આબુ-

બાળુ ભગવાન્ સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધરૂપ સગુણસ્વરૂપે તેનું રક્ષણ કરી રહેલા છે. માનસોત્તર પર્વતની ઉપર જે દિક્ષાલો છે તેની મધ્યે દક્ષિણમાં સંયમની નામની એક પુરી છે અને ત્યાં ચમરાજનું સ્થાન છે, કે જ્યાં જીવો અધમ કર્મના યોગે નરકમાં જાય છે.

ભૂલોકનો ૫૦ કરોડ યોજનનો વિસ્તાર છે. તેમાં મધ્યભાગે ૧ લક્ષ યોજન મેરુપર્વત છે અને તેના ઉપર પ્રજ્ઞાનું સ્થાન છે. તેની આબુબાબુ ફરતા ૯ ખણ્ડો છે. તે ખણ્ડોનાં નામ અને ઉપાસનાદિ ત્યાં બતાવવામાં આવ્યું છે. તેમાંના દક્ષિણ તરફનો જે ભરતખણ્ડ તે મોક્ષ મેળવવા માટે સાધનભૂત હોવાથી ઉત્તમ માનેલો છે. એ ભરતખણ્ડનું ચક્ર ભૂલોકના ચક્રની નીચે અર્ધ-ચન્દ્રાકારે બતાવ્યું છે. તેમાં મોટા ૨૫૫ દેશો છે. આ ભરતખણ્ડના આર્ય અને અનાર્ય એવા

બે વિભાગો છે. આર્યપ્રદેશમાં છ પ્રકારના—
 અંશ, કલા, વિભૂતિ, આવેશ, પૂર્ણ અને પરિ-
 પૂર્ણ—ભગવાન્ના અસંખ્ય અવતાર થાય છે. તે
 મध्येના મુખ્ય ૨૪ અવતારોનાં સ્વરૂપો ભરત-
 ખણ્ડની મध्ये ગોળાકારે મુકેલાં છે. કોઈ વેળા
 સર્વાંશે મૂળ સ્વરૂપ પણ પ્રકટ થાય છે. એ
 ભરતખણ્ડની ઉત્તરદિશાએ કૈલાસ અને બદ્રિ-
 કાશ્રમ છે. ભરતખણ્ડના આર્યપ્રદેશમાં જે જીવો
 ત્રિકાણ્ડવિષયનું પરિપક્વ સાધન કરે છે તે
 તેના યોગે ભાગવતદેહને ધારણ કરી સિધી-
 લીટી—અર્ચિર્માર્ગ—ને રસ્તે થઈ પ્રકૃતિથી પર
 ગોલોકધામમાં જાય છે અને જે સાધનમાં ખામી
 રહે છે તો તેમની ક્રમમુક્તિ થાય છે. જે જીવો
 સકામ કર્મ કરનારાઓ અર્થાત્ આર્થિક ભક્તિ
 કરનારાઓ અને લૌકિક જ્ઞાન મેળવનારા છે
 તે ધૂમકૃષ્ણ માર્ગવડે પ્રજ્ઞાના લોકસુધી જઈ
 ત્યાંથી પતન પામે છે.

શ્રીવૈરાટનારાયણના નાલિકમળમાંથી પ્રહ્લા ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાન નાલિકમળથી લાંબી વેલ કાઢીને બતાવવામાં આવ્યું છે. પ્રહ્લાથી સૃષ્ટિ અને શાસ્ત્ર એ બન્નેની ઉત્પત્તિ થાય છે. પ્રહ્લાના મસ્તકની ઉપર જે મંડળ બતાવવામાં આવ્યું છે તે બધું શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનું છે અને નીચેના ભાગમાં જે મણ્ડલ છે તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું છે.

શ્રીવૈરાટનારાયણના ચરણારવિન્દની નીચે સહસ્રમુખી શેષનારાયણનું અને જમણી તરફ ચરણારવિન્દપાસે હંસપક્ષીનું સ્વરૂપ મુકવામાં આવ્યું છે. તે પક્ષીના સ્વરૂપનો આશય એવો છે, કે ઉત્તમ પ્રકારનો મુમુક્ષુ જ્યારે શ્રીભગવત્પ્રીત્યર્થ નિષ્કામવૃત્તિથી કર્મો કરે છે ત્યારે તેની ડાબી, અને ભગવત્-સંબંધી અલૌકિક જ્ઞાન મેળવે છે ત્યારે તેની જમણી પાંખ તૈયાર થાય છે અને જ્યારે જ્ઞાન

તથા માહાત્મ્યસહિત શ્રી પુરુષોત્તમ નારાયણની અનન્યભક્તિ કરે છે ત્યારે આખું હંસસ્વરૂપ તૈયાર થાય છે; એ પ્રમાણે તે પોતે જીવાત્મા હંસસ્વરૂપ બની અર્ચિ-શુકલ-માર્ગે કરીને ભગવાનના ગોલોકધામમાં જાય છે. હંસસ્વરૂપની જે નિષ્કામ કર્મોથી થયેલી ૧ નંબરવાળી પાંખ છે તેનાં નિષ્કામ કર્મોને બતાવનારું ચિત્ર નકશાના છેવટ નીચેના ભાગમાં જમણી તરફ છે, કે જેમાં યજ્ઞયાગાદિક વગેરે થાય છે અને ૨ નંબરવાળી જે જમણી પાંખ ભગવત્સંબંધી અલૌકિક જ્ઞાનથી થયેલી છે તેનું ચિત્ર નકશાના છેવટની નીચેના ભાગમાં ડાબી તરફ બતાવવામાં આવ્યું છે, કે જ્યાં એક યોગીનું ચિત્ર પણ મુકવામાં આવ્યું છે.

શ્રીશેષનારાયણના સ્વરૂપની નીચે શ્રીરાધાકૃષ્ણનું સ્વરૂપ મુકવામાં આવ્યું છે. તેના સાધકોને

તેની લક્ષિત કરવાના હેતુથી એ સ્વરૂપના ચરણારવિન્દની નીચે મધ્યમાં એક સત્સંગ-સ્વરૂપ તથા આબુખાબુ ચારે ખુણાઓમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને લક્ષિતનાં ગોળાકારે નાનાં સ્વરૂપો મુકવામાં આવ્યાં છે. પાંચે સ્વરૂપોનો વિસ્તાર મહુત્તત્ત્વની ડાબી તરફ ધર્માદિકની જે પાંખડી મુકવામાં આવી છે તેમાં છે. રાધાકૃષ્ણની જમણી તરફ પંચાયતન દેવનાં અને ડાબી તરફ ભાગવત ધર્મ ગ્રંથો કરનારા પંચ મહાપુરુષો (ઉદ્ધવ, શુકદેવ, ધ્રુવ, પરીક્ષિત અને નારદ) નાં સ્વરૂપો ખતાવેલાં છે.

શ્રીગોલોકધામથી એક અંશી મૂળપુરુષની આબુખાબુ જે જે પાંખડીઓ મુકવામાં આવી છે તેમાં પ્રણવથી થયેલી શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનું વર્ણન જણાવવામાં આવ્યું છે.

મહત્તત્ત્વની આનુબાનુ જે જે પાંખડીઓ ખતાવેલી છે તેમાં જમણી પાંખડીમાં પ્રભુનાં સ્વરૂપોની અલેહતા અને ત્રિકાણ્ડવિષયનાં સાધન-સંબંધી તથા ડાબી તરફની પાંખડીમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ વડે મોક્ષનાં સાધનો સંબંધી તેમજ સત્સંગસંબંધી વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

શ્રીરાધાકૃષ્ણની આનુબાનુમાં પંચાયતનની જોડે જમણી તરફના ખંડમાં શ્રીપરબ્રહ્માના સંકલ્પથી અનન્તકોટિ બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિના કર્મસંબંધી અને ડાબી તરફના ખંડમાં ચાર પ્રકારના પ્રલયસંબંધી લખાણ લખવામાં આવ્યું છે.

શ્રી ભગવાન્ રામ અને કૃષ્ણના અવતાર, કે જેમાં રામ કશ્યપઋષિની અદિતિ સ્ત્રીથી ૬૧ માં પુરુષે અને કૃષ્ણ અત્રિઋષિની અનસૂયા સ્ત્રીથી ૫૩ માં પુરુષે પ્રગટ થયા તે સૃષ્ટિક્રમમાં તે તે ઋષિથી વેલ કાઢી, રામાવતાર કર્મકાણ્ડના

ચિત્ર ઉપર અને કૃષ્ણાવતાર ઇંદ્રિયોના દેવતા મધ્યેના ચંદ્રદેવની જોડે નાના નાના સ્વરૂપે મુકેલા છે.

ગોલોકધામની આનુબાનુના જે મોટા ખંડોમાં નકશામાં સમાવેલી હકીકતોને લગતાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ ભાગવતાદિ પુરાણો વગેરે સત્શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો લખવામાં આવ્યાં છે, કે જે પ્રમાણોનો સમાવેશ “શ્રીપુરુષોત્તમગીતા” માં કરવામાં આવેલો છે.

નકશામાં આનુબાનુ જે જે લખાણો છે તે નકશા સંબંધી હકીકતો માટેનાં પ્રમાણોનાં અને ઉપદેશોનાં છે, તેમાં શાસ્ત્રના એકંદર રરપ શ્લોકોનો અને સારરૂપે લાખાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય સમજુતી આપી હવે ક્રમથી કંઈક વિસ્તૃત વિવેચન તરફ વળીએ.

સૃષ્ટિક્રમ— ઊર્ધ્વ મૂળરૂપ અને પરબ્રહ્મ એવા શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમનારાયણ સચ્ચિદાનંદ પ્રભુના “ એકોઽહં બહુ સ્યામ ” એવા એક સંકલ્પ-માત્રથી સૃષ્ટિક્રમ એવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે, કે પ્રથમ પ્રભુ પોતાના એક અંશ વડે પુરુષ-રૂપે કરી પોતાની મૂળ માયાને વિષે ચેતનરૂપી ગર્ભ મુકે છે. પછી તે માયા ચેતનરૂપી ગર્ભને ધારણ કરી, અનન્તકોટિ પ્રધાનપુરુષોનાં જોડલાં ઉત્પન્ન કરે છે, પછી તે દરેક પ્રધાનપુરુષથી મહત્તત્ત્વ, અને મહત્તત્ત્વથી સત્ત્વ, રજ ને તમ ગુણવાળો અહંકાર થાય છે. એ ત્રણ ગુણમાંના તમોગુણથી શબ્દ, શબ્દથી આકાશ, આકાશથી સ્પર્શ, સ્પર્શથી વાયુ, વાયુથી રૂપ, રૂપથી તેજ, તેજથી રસ, રસથી જલ, જલથી ગંધ અને ગંધથી પૃથ્વી ઉપજે છે; રજોગુણથી ૧૦ ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ અને પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને સત્ત્વગુણથી ૧૦ ઇન્દ્રિયોના

તથા ૪ અંતઃકરણના મળી ૧૪ દેવતાઓ અને મન ઉપજે છે. એ સર્વ દેવ લેખા થઈ પોતાના અંશે કરી બ્રહ્માંડરૂપ વૈરાટને રચે છે. ત્યાર-પછી તે વૈરાટની નાલિથી બ્રહ્મા અને બ્રહ્માથી મરિચ્યાદિની માનસિક સૃષ્ટિ ઉપજે છે, પરંતુ તે સૃષ્ટિ વૃદ્ધિ ન પામવાથી બ્રહ્મા પોતાના શરીરના વિભાગથી મનુ અને શતરૂપાને ઉત્પન્ન કરી તેમને મૈથુનધર્મથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરે છે ત્યારે સૃષ્ટિ વૃદ્ધિ પામે છે. (આનાં પ્રમાણે શ્રીપુરુષોત્તમગીતામાં છે) તે સૃષ્ટિને બ્રહ્મા ગુણ અને કર્માનુસાર બ્રહ્માંડમાં ઊર્ધ્વ અને અધઃ આદિ સ્થળે પહોંચાડી, સંસિદ્ધ જીવોને મોક્ષક્ષેત્રમાં રાખી, પોતે સત્યલોકમાં જઈ ૧૦૦ વર્ષ પર્યન્ત દેહને રાખે છે. એ રીતે પ્રભુ બ્રહ્મારૂપે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિષ્ણુરૂપે રક્ષે છે અને શિવ- [કાલ] રૂપે તેનો સંહાર કરે છે.

શાસ્ત્રક્રમ—મૂળ પ્રણવ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુના હૃદયાકાશમાં રહેલો છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રથમ પ્રભુથી ‘ૐ’ એવો શબ્દ થાય છે અને તે શબ્દથી શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તે એવી રીતે કે પ્રથમ ઉત્પત્તિ વેળા વૈરાટના મસ્તકને વિષે રહેલું જે સહસ્રદળનું કમળ, તેને વિષે પ્રભુ પ્રવેશ કરીને અક્ષર બ્રહ્માત્મક એવો નાદ કરે છે, તે નાદ સુષુમ્ણામાર્ગે વૈરાટના નાભિકંઠ પ્રત્યે વ્યાપી મહાપ્રાણ રૂપે ઉંચો વૃદ્ધિ પામે છે, આથી વૈરાટનું નાભિપદ્મ જે અધોમુખ હોય છે તે ઊર્ધ્વ થાય છે. નાભિકંઠ પ્રત્યે જે નાદ થયો તે પરા વાણી. તે વાણી વેદની ઉત્પત્તિ માટે પ્રભુએ બીજરૂપે કરીને પ્રકાશ કરી છે, તે તેજના પ્રવાહરૂપ છે તથા અર્ધમાત્રારૂપ છે. પછી તે વાણી વૈરાટના ૧ હૃદયાકાશને પામી પશ્યન્તી થાય છે, ૨ કંઠને પામી મધ્યમા થાય છે, ૩ મુખને પામી વૈષ્ણરી

સંજ્ઞાને પામે છે અને પછી ૪ અકાર, ઉકાર અને મકાર એ ત્રણ વર્ણરૂપે થઈ, ઉત્તરોત્તર “ પર ” અક્ષરરૂપે અને વેદરૂપે થઈ સર્વ શાસ્ત્રરૂપે થાય છે. તેનાં ૧૮ પ્રસ્થાન છે:-૪ વેદ, ૪ ઉપવેદ, ૬ વેદનાં અંગ, ૧ પુરાણ, ૧ ન્યાય, ૧ મીમાંસા અને ૧ ધર્મશાસ્ત્ર. આ નામ નકશામાં મસ્તક ઉપર જ્યાં શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનું મંડળ બતાવેલું છે ત્યાંથી જાણવાં અને એનાં પ્રમાણુ શ્રીપુરુષોત્તમગીતામાં જોવાં.

પ્રકાશક્રમ—મૂળ પ્રકૃતિથી પર જે પ્રકાશ તે મહાપ્રકાશ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં જે ધામ કહેલું છે તે ધામના અધિપતિ મૂળ શ્રી પરબ્રહ્મ એવા શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમનારાયણના સંકલ્પથી સૃષ્ટિક્રમ અને હૃદયાકાશ મધ્યેના પ્રણવનાદથી શાસ્ત્રક્રમ જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેની સાથેજ પ્રભુની ઈચ્છાવડે તેમના મહાપ્રકાશમાંથી અસંખ્ય કિરણો છુટે છે. તે બ્રહ્માં-

ડનાં કિરણો વૈરાટ નારાયણના મસ્તકને વિષે
 સહસ્રદળનું જે કમળ છે તેમાં પ્રવેશ કરી
 સૂર્યનારાયણમાં આવી પ્રકાશ આપે છે, સૂર્ય
 ચંદ્રને પ્રકાશ આપે છે અને એ બે સૂર્ય અને
 ચન્દ્ર ત્રિલોકીને પ્રકાશે છે. શ્રી સૂર્યનારાયણના
 પ્રકાશદ્વારા દ્વિજે ગાયત્રી મંત્ર વડે કરીને,
 શ્રીપરબ્રહ્મના અન્વય અને વ્યતિરેક સ્વરૂપનું ધ્યાન
 કરી, ઐશ્વર્યના અન્તે મહામાયાથી પર એવું જે
 પરમપદ-ધામ-છે તેને પામે છે, કે જે ધામમાં
 ગયેલા યોગીઓ પાછા આ લોકમાં આવતા
 નથી. મૂળ પ્રકૃતિથી થતું જે કાર્ય છે તેમાં જે
 પ્રકાશ (અવ્યક્ત સ્વરૂપ) અદૃશ્ય રહે છે
 અને માયાથી પર દૃશ્ય થાય છે તે રહસ્યને
 યોગીઓજ યથાર્થ જાણી શકે છે. તે પ્રકાશનું
 વર્ણન ભારતના મોક્ષધર્મમાં છે. જેની જેવી
 સાધના તેવા પ્રમાણમાં પ્રભુ તે સાધકને એ પ્રકાશ
 આપે છે.

૨ ભગવાનનાં અવતાર, હેતુ અને કાર્ય :—૧ સનકાદિક-ઉર્ધ્વરેતા-ધર્મ સ્થાપવા માટે, ૨ વરાહ-પૃથ્વીને પાતાળમાં લઈ ગયેલા હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને સંહારી તેને પાછી લાવવા માટે, ૩ યજ્ઞરૂપ-સંસારના જીવોને યજ્ઞકર્મ શીખવવા માટે, ૪ હયગ્રીવ-બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ સમયે મધુ અને કૈટભ નામે અસુરોથી બ્રહ્માની રક્ષા કરવા માટે, ૫ નરનારાયણ-તપશ્ચર્યા કરી ભરતબણ્ડના જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે, ૬ કપિલદેવ-સાંખ્ય અને યોગ પ્રવર્તાવવા માટે, ૭ દત્તાત્રય-ત્યાગ અને યોગ દર્શાવવા માટે, ૮ ઋષભદેવ-અશી અને કૃષિકર્મ શીખવવા તથા સાતમી ભૂમિકાનું જ્ઞાન આપવા માટે, ૯ પૃથુરાજ-રસરહિત પૃથ્વીને રસાળ કરવા માટે, ૧૦ મત્સ્ય-સત્યવ્રત રાજાને પ્રલયની લીલા દેખાડવા તથા હયગ્રીવ દૈત્યને મારી બ્રહ્માને વેદ આણી આપવા માટે, ૧૧

કૂર્મ-સમુદ્રમંથન વખતે મન્દરાચલ પર્વતને
 પીઠ ઉપર રાખવા માટે, ૧૨ ધન્વન્તરિ-
 ઔષધીઓનાં નામ, ગુણ અને ઉપયોગ બતા-
 વવા માટે, ૧૩ હરિ-ગ્રાહ્યકી ગજની રક્ષા
 કરવા માટે, ૧૪ નૃસિંહ-હિરણ્યકશિપુને મારી
 પ્રહ્લાદ ભક્તની રક્ષા માટે, ૧૫ વામન-
 બલિરાજને છળી ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓનું હિત
 કરવા માટે, ૧૬ હંસ-સનકાદિને જ્ઞાન આપવા
 માટે, ૧૭ નારાયણ-ધ્રુવને વરદાન આપી
 દર્શન આપવા માટે, ૧૮ મન્વન્તર-સ્વધર્મની
 મર્યાદા સ્થાપવા માટે, ૧૯ પરશુરામ-આસુરી
 ક્ષત્રિયોને હણવા માટે, ૨૦ રામ-રાવણાદિ
 રાક્ષસોને સંહારવા માટે, ૨૧ વેદવ્યાસ-વેદ
 પુરાણાદિ શાસ્ત્રોને પ્રગટ કરવા માટે, ૨૨
 શ્રીકૃષ્ણ-કંસાદિ દુષ્ટ રાજાઓને મારવા માટે,
 ૨૩ બુદ્ધ-બોધથી જ્ઞાન આપી જીવોના કલ્યાણ
 માટે અને ૨૪ કલિક-કલિયુગના અધર્મોનો

ગાથ કરી સત્યયુગના ધર્મેનિ સ્થાપવા માટે.
કોઈ વેળા સર્વોંશે મૂળસ્વરૂપ પણ પ્રગટ થાય છે.

૧ પ્રભુમાં અભેદભાવ—શાસ્ત્રો અને મત
વણા હોવા છતાં, એ સર્વનું મંથન એકજ
શ્રીસચ્ચિદાનંદ પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે છે. સમજણના
ન્યૂનાધિકપણને લઈને, મંતવ્યોમાં ફેર લલે
હોય, પણ એ સર્વનું કેન્દ્ર શ્રીહરિજ છે.
બુદ્ધિમાત્રનો આશય જીવને મોક્ષના માર્ગે
ચલાવવાનો છે, માટે પ્રભુનાં અસંખ્ય સ્વરૂપોમાં
અભેદદ્રષ્ટા બની મનુષ્યદેહમાં મોક્ષ મેળવવા
માટેનો અમૂલ્ય સમય મળ્યો છે તો
વિજળીના ઝબકારામાં જેમ મોતી પરોવી
લેવાય તેમ જીંદગીના પ્રવાહમાં ઝટ સત્સંગ
કરી, ક્ષણભંગુર દેહના આશ્રયી જીવે ત્રિકાણ્ડ
[કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસનાનાં] સાધનદ્વારા
મોક્ષના માર્ગે ચાલી, આત્મન્ટિક મોક્ષ મેળવી
લેવો એજ ખરૂં જીવનનું સાર્થક છે; કારણ

(૩૯)

કે જીવને અનેક જન્મે સંસિદ્ધ થઈ મોક્ષ-
ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ મનુષ્યદેહ મેળવવો તે એટલા
માટે કે તેણે વૃત્તિઓનો નિરોધ કરી, માયિક
ઉપાધિઓથી લિપ્ત રહી પ્રભુપરાયણ બનવું અને
સત્સંગથી પ્રભુપ્રીત્યર્થ નિષ્કામ કર્મ કરી,
ભગવદ્સંબંધી અલૌકિક જ્ઞાન મેળવી, પ્રભુને
વિષે માહાત્મ્યજ્ઞાનસહિત જે ઘણોજ સ્નેહ
તેરૂંપી પરા [અનન્ય] ભક્તિના ઉત્તમ સાધનદ્વારા
મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો.

એ મોક્ષનું સ્વરૂપ એવું છે, કે ઉત્તમ મુમુક્ષુ
ત્રિકાણ્ડવિષયનાં સાધનોને મેળવી પોતાના
જીવાત્માની ભાગવતી તનુ બંધાતાં-પરમાત્માએ
કહેલા, “ ન તઙ્માસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન
વાવકઃ । યદ્ ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ ધામ પરમં
મમ ॥ [મ. ૧૫-૬]-તે (મારા) ધામને
સૂર્ય પ્રકાશી શકતો નથી, ચંદ્ર પ્રકાશી શકતો
નથી તેમ અગ્નિ પણ પ્રકાશમાન કરી શકતો નથી

અને જ્યાં જઈને યોગીઓ પાછા આ લોકમાં આવી શકતા નથી તે માંડે પરમ ધામ છે.” એ મૂળધામને વિષે જાય છે અને ત્યાંથી પુનર્જન્મને પામતો નથી.

મ્રલય-કાળસ્વરૂપ—માનુષિક વર્ષ ૬૬૬ અને ૮ માસ જ્યારે થાય છે ત્યારે બ્રહ્માનું ૧ લવ થાય છે; તેવાં ૬૦ લવનો ૧ નિમેષ, તેનાં મા. વ. ૪૦૦૦૦ થાય છે; તેવા ૬૦ નિમેષની ૧ પલ, તેનાં મા. વ. ૨૪૦૦૦૦૦ થાય છે; તેવી ૬૦ પલની ૧ ઘડી, તેનાં મા. વ. ૧૪૪૦૦૦૦૦૦ થાય છે; તેવી ૩૦ ઘડીનો ૧ દિવસ, તેનાં મા. વ. ૪૩૨૦૦૦૦૦૦૦ થાય છે અને ત્યારે બ્રહ્માનો ૧ દિવસ થાય છે. આવા ૧ દિવસમાં ૪ યુગ મળી ૧ ચોક્કડી અને તેવી ૧૦૦૦ ચોક્કડીયો મહાયુગની થાય છે. ૧ ચોક્કડીનાં વર્ષ—સત્યયુગ ૧૭૨૮૦૦૦, ત્રેતાયુગ ૧૨૯૬૦૦૦, દ્વાપરયુગ ૮૬૪૦૦૦ અને કલિ-

યુગ ૪૩૨૦૦૦ એમ કુલ ૪૩૨૦૦૦૦ થાય છે. અદ્વાના ૧ દિવસમાં ૧૪ મનુ અને ૧૪ ઇંદ્ર સમાન રાજ્ય કરીને નાશ પામે છે. ૧ મનુ અને ૧ ઇંદ્ર મા. વ. ૩૦૮૫૭૧૪૨૮, મા. ૬, દિ. ૨૫, ઘડી ૪૨, પ. ૫૧, નિ. ૨૫, લ. ૪૨ ઉપરાંત ૨ લવના ૨૪ મા ભાગ જેટલું રાજ્ય કરે છે. અદ્વાના લવ, નિમેષ, અને દિવસમાં સર્વ ઉત્પન્ન થઈને જે નાશ પામે છે તેનું નામ “ નિત્યપ્રલય ” કહેવાય છે. અદ્વાની જ્યારે રાત્રિ થાય છે ત્યારે અદ્વા સુવે છે અને ત્યારે ત્રિલોકીનો જે નાશ થાય છે તેનું નામ “ નૈમિત્તિકપ્રલય ” કહેવાય છે. અદ્વાનો જેવડો દિવસ તેવડીજ રાત્રિ છે. અદ્વાનાં દિવસ-રાત્રિ મત્રી અહોરાત્રનાં મા. વ. ૮૬૩૦૦૦૦૦૦૦ થાય છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “ યથાપૂર્વમકલ્પયત્ ” એ નિયમાનુસાર પ્રભુ અદ્વારૂપે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે, વિષ્ણુરૂપે તેનું પ્રતિપાલન કરે છે અને શિવ (કાલ) રૂપે સંહાર કરે છે. ઉપર અદ્વાના

૧ દિવસનો અવધિ કહ્યો. તેવા ૩૦ દિવસનો
 ૧ માસ, તેવા ૧૨ માસનું ૧ વર્ષ અને એવાં
 ૧૦૦ વર્ષ બ્રહ્મા જીવે છે. આમાં બ્રહ્માનાં ૫૦
 વર્ષ ગયાં છે અને ૫૧ મા વર્ષના પ્રથમ દિવસ
 નાં ૧૩ ઘ. ૪૨ પ. અને ૩ અક્ષર થયા છે જે
 ૧૩ ઘડી વગેરેનાં માનુષિક વર્ષ ૧૯૧૨૯૪૯૦૧૩
 થયાં છે. આટલામાં ૨૭ મહાયુગ ગયાં અને
 ૨૮ મા મહાયુગના કલિયુગનું પ્રથમ ચરણ
 ચાલે છે. આયુષ્ય પુરું થયે જ્યારે બ્રહ્મા દેહ
 મુકે છે ત્યારે ૧૪ લોકસહિત બ્રહ્માંડનો નાશ
 થાય છે. તે દિવસે પ્રધાન [અપરા] પ્રકૃતિથી
 ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ કાર્ય તે પાછું પ્રધાન પ્રકૃ-
 તિમાં લીન થાય છે અને તેનું નામ “ પ્રાકૃત
 પ્રલય ” કહેવાય છે. તેવા ઘણાક પ્રાકૃત પ્રલય
 થઈ જાય છે ત્યારે કોઈવાર જીવ મોક્ષક્ષેત્રમાં
 મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે “ આત્મ-
 ન્તિક પ્રલય ” થાય છે ત્યારે તો મૂળપ્રકૃતિ અને

મૂળ પુરુષ અનન્ત બ્રહ્માંડોને પોતાને વિષે પ્રતિલોભ કરી અક્ષરબ્રહ્મમાં લીન થાય છે. એ આત્મંતિક પ્રલયને શ્રીવેદવ્યાસે “ જ્ઞાનપ્રલય ” માં લેખ્યો છે.

આ પ્રમાણે આટલા આ ટુંક કે વિસ્તૃત વિવેચનથી પણ નકશાના દ્રષ્ટાને યોગ્ય સંતોષ થશે એમ માની હવે ટુંકમાં આ સર્વના આદિ પરમાત્મા પુરુષોત્તમજ છે અને તેમનાથીજ આ સમગ્ર જગતનું મંડાણ થાય છે અને અંતે તેમાંજ સર્વ લય પામે છે એટલે તે પરમાત્માને પ્રમાણ કરી, અંતમાં એટલુંજ કહીશ કે જેના હૃદયમાં શ્રીહરિપદ પ્રતિ સદ્ભાવ ન હોય અને ક્ષણભંગુર માયિક વિલાસોથી જેમણે પોતાની વૃત્તિયોને આતપ્રોત કરી મુકેલી હોય તેવા અનધિકારીઓને તો તેમની અંતર્મુખ સ્થિતિથી “ શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ ” નકશે અને “ શ્રીપુરુષોત્તમગીતા ” તેમના પરિચયમાં જવાની નાજ

(૪૪)

પાડે છે, કારણ કે જિજ્ઞાસુવૃત્તિનું પ્રતિપળ પોષણ કરવામાં ઉત્સુક શ્રીભગવદ્ભક્ત મનુષ્યોજ આ “ શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ ” તત્ત્વજ્ઞાનના સત્યાધિકારી છે; અને તેથી આવો ઉત્તમ અધિકાર સર્વ માનવહૃદયોમાં પ્રકટે અને તે વ્યક્તિયો સર્વ જીવમાત્રનું હિત કરવામાં સહાયભૂત બને એમ ઇચ્છી ફરીને પણ શ્રીકરુણાકર, સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક અને ઉભયસ્વરૂપી શ્રીસર્વેશ્વરના ચરણારવિન્દમાં અનેકાનેક પ્રણિપાતપૂર્વક એજ પ્રાર્થના કરી આ લેખક શ્રીસદ્ગુરુના પ્રસાદપૂર્વક શ્રી પ્રભુની આનંદમય પ્રકૃતિના પરિણામ પ્રતિ અનુલક્ષીને વિરમે છે.

મોહનલાલ જગન્નાથ શાસ્ત્રી

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीपुरुषोत्तमगीता ।

अध्याय १

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥

જે પરમાત્માની કૃપા મૂળાને બોલતો કરે છે
અને પાંગળાને પર્વત બોળંગવાની શક્તિ આપે છે
તે પરમ આનંદસ્વરૂપ લક્ષ્મીપતિને હું વંદન
કરું છું. ૧

હવે ગ્રંથના સંયોજક આરંભમાં ઉપરોક્ત
મહાગદ્યાચરણ કરી પ્રભુની ‘एकोऽहं बहु स्याम्’
એવી ઇચ્છાથી સૃષ્ટિનો આરંભ કેવી રીતે થાય છે
તે કહે છે:

શ્રીકૃષ્ણ ઇષોઽક્ષરપૂરુષાત્મના
સ્વશક્તિમૂલપ્રકૃતિં સમીક્ષતે ।

સિસૃક્ષુરેવાગણિતાણ્ડગોલકાન્
ધત્તે ચ સા ગર્ભમથેક્ષણાત્મકમ્ ॥ ૧ ॥

આ સકલ બ્રહ્માણ્ડના અધિષ્ઠાતા પુરુષોત્તમ
શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ પોતે જ્યારે અસંખ્ય બ્રહ્માણ્ડોના
ગોળાઓને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી અક્ષર
પુરુષરૂપે શક્તિરૂપ પ્રકૃતિને જુઓ છે ત્યારે તે
પ્રકૃતિ પરમાત્માના જોવામાત્રથીજ ઇક્ષણરૂપ ગર્ભને
ધારણ કરે છે. ૧

પ્રકૃતિના ગર્ભમાંથી પછી શું ઉત્પન્ન થાય છે તે
જણાવે છે:

સૂતે તતઃ સા સહપૂરુષાણિ
પ્રધાનતત્त्वાનિ ચ કોટિશોઽથ ।

તત્પૂરુષાત્મપ્રભુવીક્ષિતેભ્ય-
સ્તેભ્યો જગત્કારણતત્ત્વસર્ગઃ ॥ ૨ ॥

ત્યારપછી તે પ્રકૃતિ કરોડો પ્રધાનપુરુષોને એક સાથેજ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે પરમ પુરુષ પ્રભુ જ્યારે તે પ્રધાનપુરુષોને પણ જુએ છે ત્યારે તેમનાથી જગત્ની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ એવી તત્ત્વોની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

ब्रह्माण्डानि बहून्येवं सम्भवन्ति हरीच्छया ।
तत्रैकस्यानुक्रमेण सम्भवं कथयामि ते ॥ ૩ ॥

આ પ્રમાણે પરમાત્માની ઇચ્છાથી હંમેશાં અનેક બ્રહ્માણ્ડો ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે સર્વમાં ક્રમાનુસાર પ્રથમ હું તમને એક બ્રહ્માણ્ડની ઉત્પત્તિ કહું છું. ૩

एकस्याप्युद्भवं वक्तुं विस्तरेण न शक्यते ।
अतः संक्षेपतो मातस्तदुत्पत्तिर्मयोच्यते ॥ ૪ ॥

હૈ માતા ! એ સર્વ બ્રહ્માણ્ડોમાં એકની પણ ઉત્પત્તિ વિસ્તારથી કહી શકાય તેમ નથી, અને

તેથી તે એક બ્રહ્માણ્ડની ઉત્પત્તિ સંક્ષેપમાં જ હું
તમને કહું છું. ૪

ઉપર મૂળ પુરુષે પ્રકૃતિને જોવાથી તેણે ગર્ભ
ધારણ કરી અનેક પ્રધાનપુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યા; હવે
તેમના પર પણ પ્રભુની દૃષ્ટિ પડવાથી તેમનાથી
જગત્ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તે કહે છે:

પ્રધાનપુરુષાત્તસ્માત્પુંદ્રષ્ટાત્રિગુણાત્મકાત્ ।

જગદઙ્કરરૂપં હિ મહત્તત્ત્વં પ્રજાયતે ॥ ૫ ॥

પુરુષરૂપ પ્રભુ જ્યારે તે પ્રધાનપુરુષને જુએ
છે ત્યારે તે ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનપુરુષથી જગત્ની
ઉત્પત્તિના બીજરૂપ એવું મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન
થાય છે. ૫

મહત્તત્ત્વથી પછી શું થાય છે તે કહે છે:

પ્રધાનેનાવૃતાત્તસ્માદ્વાસુદેવેચ્છયા સતિ ।

મહત્તત્ત્વાદહઙ્કરસ્ત્રિવિધો જાયતે તતઃ ॥ ૬ ॥

પછી જ્યારે વાસુદેવ ભગવાનની વિશેષ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પ્રધાનતત્ત્વથી વીંટાએલા તે મહત્તત્ત્વથી ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૬

તે ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર કયો છે તે કહે છે:
સાત્ત્વિકો રાજસશ્ચૈવ તામસશ્ચેતિ સ ત્રિધા ।

યથા પ્રધાનેન મહાન્ મહતા સ તથાઽઽવૃતઃ ॥ ૭ ॥

તે અહંકાર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે અને પ્રધાન તત્ત્વથી જેમ મહત્તત્ત્વ વીંટાએલું છે તેજ પ્રમાણે તે અહંકાર પણ મહત્તત્ત્વથી વીંટાઈને રહેલો છે. ૭

હવે વિવિધ અહંકારથી વિશેષ સૃષ્ટિનું વર્ણન કરે છે; તેમાં પ્રથમ તામસ અહંકારની સૃષ્ટિ કહે છે:

અહઙ્કારાત્તામસાત્તુ વાસુદેવેચ્છયૈવ હિ ।

શબ્દો ભવતિ તસ્માત્ સ્વં જાયતે શબ્દમાત્રકમ્ ॥૮॥

ત્યારપછી પ્રભુ વાસુદેવની ઇચ્છાથી તે અહં-
કારોમાંના તામસ અહંકારથી શબ્દનામનો
વિષય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે શબ્દથી શબ્દ
માત્રાવાળું આકાશ નામનું તત્ત્વ ઉત્પન્ન
થાય છે. ૮

अहङ्कारावृतात्तस्मादाकाशाच्छब्दमात्रतः ।

स्पर्श उत्पद्यते स्पर्शाद्वायुश्च स्पर्शमात्रकः ॥ ९ ॥

અહંકારથી વીંટાએલા તે શબ્દમાત્રાવાળા
આકાશથી સ્પર્શ નામનો વિષય ઉત્પન્ન થાય છે
અને તે સ્પર્શથી સ્પર્શમાત્રાવાળું વાયુ નામનું
તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

आकाशेनावृताद्वायोरूपमुत्पद्यते ततः ।

तस्मात्तेजो रूपमात्रं जायते वायुनाऽऽवृतम् ॥ १० ॥

પછી આકાશથી વીંટાએલા વાયુથી રૂપ
નામનો વિષય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે રૂપથી

રૂપમાત્રાવાળું તેજ નામનું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વાયુવડે વીંટાઈને રહેલું હોય છે. ૧૦

તેજસશ્ચ રસસ્તસ્માદાપસ્તુ રસમાત્રિકાઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે ચ તાઃ સન્તિ વેષ્ટિતાસ્તેન તેજસા ॥૧૧॥

તેજ થકી રસ નામનો વિષય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે રસથી રસ જેની માત્રા છે એવું જલ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ જલ તે તેજવડે વીંટાઈને રહેલું હોય છે. ૧૧

અદ્વયો ગન્ધસ્તતઃ પૃથ્વી જાયતે ગન્ધમાત્રિકા ।

અદ્વિઃ સંવેષ્ટિતા પૃથ્વી વિશેષાઘ્યા ચ કથ્યતે ૧૨

ત્યારપછી જલ થકી ગંધ નામનો વિષય ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ગંધથી ગંધમાત્રાવાળું પૃથ્વી નામનું તત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે; વળી એ પૃથ્વી પણ જળ તત્ત્વથી વીંટાઈને રહેલી છે અને તેનું નામ વિશેષ એ પ્રમાણે પણ કહેવામાં આવે છે. ૧૨

હવે એ ઉત્પન્ન થએલાં આકાશાદિ તત્ત્વોનું સામાન્ય નામ શું છે તે કહે છે:

આકાશાદીનિ પશ્ચાત્ર મહાભૂતાભિધાનિ ચ ।

શબ્દાદયશ્ચ કથ્યન્તે પશ્ચ તન્માત્રકા ઇતિ ॥૧૩॥

આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ પાંચને “ પંચ મહાભૂતો ” કહેવામાં આવે છે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચને “ પંચ તન્માત્રા ” કહે છે. ૧૩

હવે રાજસ અહંકારની સૃષ્ટિનું વર્ણન કરે છે:

અહઙ્કારાદ્રાજસાત્તુ પશ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ ।

પશ્ચ કર્મેન્દ્રિયાણ્યેવં પ્રાણો બુદ્ધિશ્ચ જાયતે ॥ ૧૪ ॥

રાજસ-રજ્જેશુણ્ણવિશિષ્ટ-અહંકારથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે અને એજ પ્રમાણે પ્રાણ તથા બુદ્ધિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૪

શ્રોત્રં ત્વક્ ચાક્ષિ જિહ્વા ચ
 ઘ્રાણો જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ ।
 વાગ્દોઃ પાદ ઉપસ્થશ્ચ
 પાયુઃ કર્મેન્દ્રિયાણિ ચ ॥ ૧૫ ॥

શ્રોત્ર, ત્વક્, અક્ષિ, જિહ્વા અને ઘ્રાણ એટલે
 કમાનુસાર કાન, ચામડી, આંખ, જીભ અને
 નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય છે (કારણ કે
 જેમનાથી મનુષ્યોને વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે)
 અને વાક્, દોઃ, પાદ, ઉપસ્થ અને પાયુ એટલે
 વાણી, હાથ, પગ, લિંગ અને ગુદા એ પાંચ
 કર્મેન્દ્રિયો કહેવામાં આવે છે (કારણ કે એ પાંચ
 ઇન્દ્રિયોથી મનુષ્યો વિવિધ પ્રકારનાં કર્મો કરી
 શકે છે), એટલે જેમનાથી જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાને-
 ન્દ્રિયો અને જેમનાથી કર્મ થઈ શકે તે કર્મેન્દ્રિયો
 કહેવાય છે. ૧૫

હવે સાત્ત્વિક અહંકારની સૃષ્ટિનું વર્ણન કરે છે:

અહંકારાત્સાત્ત્વિકાચ્ચ કરણાનાં તુ દેવતાઃ ।

બાહ્યાનામાન્તરાણાશ્ચ પ્રજાયન્તે મનસ્તથા ॥ ૧૬ ॥

સાત્ત્વિક-સત્ત્વગુણયુક્ત-અહંકારથી બાહ્ય અને આન્તરિક ઇન્દ્રિયોના એટલે કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દેવતાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પ્રમાણે મન પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬

હવે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયોના દેવ કોણુ કોણુ છે તેમનાં નામ કહે છે:

દિગ્વાતાર્કપ્રચેતોઽશ્વિવન્હીન્દ્રોપેન્દ્રમિત્રકાઃ ।

ચન્દ્રો બ્રહ્મા ક્ષેત્રવિચ્છ રુદ્રશ્ચેત્યધિદેવતાઃ ॥ ૧૭ ॥

દિશા, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમાર, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, યમ અને પ્રજાપતિ એ દશ ઇન્દ્રિયોના દેવો અને ચન્દ્ર, બ્રહ્મા, ક્ષેત્રને બાણુ-નારા વાસુદેવ અને રુદ્ર એ ચાર ઇન્દ્રિયોના અધિદેવો છે. ૧૭

હવે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં પૂર્વોક્ત તત્ત્વોનું પારતંત્ર્ય બતાવે છે:

एते सर्वे तत्त्वसंज्ञा देवा भगवदिच्छया ।

संहत्यैव विशेषणं स्वस्वांशै रचयन्ति हि ॥१८॥

ભગવાનને જ્યારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે આ સર્વ તત્ત્વનામથી કહેવાતા દેવો— તત્ત્વો—(સ્વતંત્ર રીતે નહિ પણ) એકઠા મળીને પોતપોતાના અંશથી વ્યાપક એવા એક બ્રહ્માણ્ડને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮

तस्य आत्मा तु वैराजः पुरुषः प्रोक्त ईश्वरः ।

स्वाङ्गोત્પન્નાम्बुशयनाद्यश्च नारायणः स्मृतः॥१९॥

તે વિરાટ આણ્ડના આત્માને વૈરાજ પુરુષ કહેવામાં આવે છે અને તે ઈશ્વર એ પ્રમાણે કહેવાય છે, કે જે ઈશ્વર પોતાના અંગથી ઉત્પન્ન થયેલા જલ ઉપર (નાર ઉપર) શયન કરવાથી

“ *નારાયણુ ” એ પ્રમાણેના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ૧૯

ત્યારપછી પરમાત્મા નારાયણુ ભગવાનના નાભિકમળ વગેરેમાંથી બ્રહ્માદિ દેવોની વિશેષ સૃષ્ટિની તથા ઉત્તરોત્તર શક્તિઓની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ અને તે શક્તિઓ કેટલી અને કઈ કઈ છે તે હવે કહે છે:

તન્નાભિપન્નાદ્બ્રહ્માઽઽસીદ્રાજસોઽથ હૃદમ્બુજાત્ ।
જજ્ઞે વિષ્ણુઃ સત્ત્વગુણો લલાટાત્તામસો હરઃ ॥૨૦॥

*આપો નારા ઇતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ । તા યદસ્યાયનં પૂર્વે તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥ મનુઃ ૧-૧૦॥ જલને ‘ નાર ’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે અને તે નરથી-પરમાત્માથી-ઉત્પન્ન થયેલું છે તેથીજ નાર કહેવાય છે. એટલે તે નાર એ પરમાત્માનું પ્રથમનુંજ રહેવાનું સ્થાન હોવાથી તે પરમાત્મા “ નારા ઇયનં યસ્ય-જલ છે સ્થાન જેનું તે નારાયણુ ” એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.

તે પરમાત્માના નાલિકમળમાંથી રન્નેગુણયુક્ત
બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા તથા તેમના હૃદયકમળમાંથી
સત્ત્વગુણયુક્ત વિષ્ણુ અને લલાટમાંથી તમોગુણ-
યુક્ત શંકર ઉત્પન્ન થયા. ૨૦

एतेभ्य एव स्थानेभ्यस्तिस्त्र आसंश्च शक्तयः ।

तत्रासीत्तामसी दुर्गा सावित्री राजसी तथा ।

सात्त्विकी श्रीश्चेति सर्वा वस्त्रालङ्कारशोभिताः २१

વળી તે પરમાત્માનાં એ નાલિકમળ, હૃદય-
કમળ તથા લલાટ એ ત્રણે સ્થાનોમાંથી ત્રણ
શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ, જેમાં તમોગુણ યુક્ત દુર્ગા,
રન્નેગુણયુક્ત સાવિત્રી અને સત્ત્વગુણયુક્ત લક્ષ્મી
થઈ અને તે સર્વ વસ્ત્ર અને અલંકારોથી શોભાય-
માન હતી. ૨૧

તે શક્તિઓ ત્યારપછી કયા કયા દેવને પ્રાપ્ત
થઈ તે કહે છે:

તા વૈરાજાજ્ઞયા ત્રીંસ્તાન્ બ્રહ્માદીન્પ્રતિપેદિરે ।

દુર્ગા રુદ્રં ચ સાવિત્રી બ્રહ્માણં વિષ્ણુમંતિમા ॥૨૨॥

વિરાટ પુરુષની આજ્ઞાથી તે સ્ત્રીઓ તે બ્રહ્માદિ દેવોને પ્રાપ્ત થઈ, જેમાં દુર્ગા રુદ્રને, સાવિત્રી બ્રહ્માને અને છેલ્લી લક્ષ્મી વિષ્ણુને પ્રાપ્ત થઈ. ૨૨

ઉપરોક્ત ત્રણ શક્તિઓથી પણ બીજી ઘણી શક્તિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે કહે છે :

ચણ્ડિકાઘ્રાશ્ચ દુર્ગાયા અંશેનાસન્સહસ્રશઃ ।

ત્રયીમુખ્યાશ્ચ સાવિત્ર્યા શક્તયોઽંશેન જજ્ઞિરે ।

દુઃસહાપ્રમુખા ચાસન્નંશેનૈવ શ્રિયો મુને ॥ ૨૩ ॥

વળી ચંડિકા વગેરે હજારો શક્તિઓ દુર્ગાના અંશથી ઉત્પન્ન થઈ, બીજી ત્રણ (મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતી) મુખ્ય શક્તિઓ સાવિત્રીના અંશથી ઉત્પન્ન થઈ અને હે મુને !

હુઃસહા જેઓમાં મુખ્ય છે એવી બીજી શક્તિઓ
લક્ષ્મીના અંશથી ઉત્પન્ન થઈ. ૨૩

આ પ્રમાણે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા પછી તે બ્રહ્માના
સ્વરૂપે પ્રભુ શું કરે છે તે કહે છે:

તન્નાભિકમલાદ્બ્રહ્મા જાયતે રાજસઃ સ હિ ।
જીવાંસ્તદાત્મના સર્વાઙ્છીકૃષ્ણઃ સૃજતીશ્વરઃ ૨૪॥

તે નારાયણરૂપ વિરાટ પરમાત્માના નાલિકમળ-
થી રન્નેગુણયુક્ત બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી
તે બ્રહ્માસ્વરૂપેજ ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા સર્વ
જીવોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૪

હવે કયા કયા જીવોને ઉત્પન્ન કરે છે તે કહે છે:

પ્રજેશાંશ્ચ મનૂન્ દેવા-

નૃષીન્ પિતૃન્ પૃથક્ પૃથક્ ।

ગન્ધર્વાશ્ચારણાન્ સિદ્ધાન્

યક્ષાન્ વિદ્યાધરાસુરાન્ ॥ ૨૫ ॥

કિંપુરુષાંશ્ચાપ્સરસઃ કિન્નરાનુરગાંસ્તથા ।

માતૃરક્ષઃપિશાચાંશ્ચ ભૂતાન્ પ્રેતાન્ વિનાયકાન્ ॥

વેતાલોન્માદકૂષ્માંડાન્ વૃદ્ધબાલગ્રહાંસ્તથા ।

પશૂન્ મૃગાન્ સ્વગાન્ વૃક્ષાન્ પર્વતાંશ્ચ સરીસૃપાન્ ॥

સ્થાવરા જંગમા યેઽન્યે ભૂવારિગગનૌકસઃ ।

સર્વાંસ્તાંશ્ચ યથાકર્મ ગુણદેહાન્ સૃજત્યસૌ ॥૨૮॥

પ્રજાપતિઓ, મનુઓ, દેવો, ઋષિઓ, બ્રુહા
બ્રુહા પિતૃઓ, ગંધર્વો, આરણ્યો, સિદ્ધો, યક્ષો,
વિદ્યાધરો, અસુરો, કિંપુરુષો, અપ્સરાઓ, કિન્નરો,
ઉરગ-સર્પો; તેમજ માતૃકાઓ, રાક્ષસો, પિશાચો,
ભૂતો, પ્રેતો, વિનાયકો, વેતાલો, ઉન્માદો,
કૂષ્માંડો, વૃદ્ધ અને બાલ ગ્રહો; વળી પશુઓ,
મૃગો, પક્ષીઓ, વૃક્ષો, પર્વતો અને સરિસૃપો
એ તેમજ બીજા પણ જે પૃથ્વી, જલ કે આકાશને
વિષે રહેલાવાળા સ્થાવર અને જંગમ જીવો છે
તે સર્વને એ પરમાત્મા તેમનાં કર્મ પ્રમાણે

સત્ત્વ, રજઃ અને તમોગુણી શરીરોયુક્ત ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૫-૨૮

જીવોના ગુણોપરત્વે વિવિધ પ્રકારો કહે છે:

શુદ્ધસત્ત્વા મિશ્રસત્ત્વા રાજસાસ્તામસાસ્તથા ।

તેષુ મિશ્રગુણાંશ્ચૈકે સન્તિ કેચિચ્ચ નિર્ગુણાઃ ॥૨૯॥

સત્ત્વગુણી જીવોમાં કેટલાક શુદ્ધ સત્ત્વગુણવાળા અને કેટલાક રજોગુણ અથવા તમોગુણથી મિશ્ર સત્ત્વગુણવાળા છે; એજ પ્રમાણે રજોગુણી અને તમોગુણી જીવોમાં પણ કેટલાક શુદ્ધ રજોગુણી અને શુદ્ધ તમોગુણી અને કેટલાક મિશ્ર રજોગુણી કે મિશ્ર તમોગુણી હોય છે; આ પ્રમાણે એઓમાં કેટલાક મિશ્ર ગુણવાળા હોય છે અને કેટલાક નિર્ગુણ પણ હોય છે. ૨૯

તેઓ કેવી રીતે કયું કયું કર્મ કરનારા થાય છે તે કહે છે:

ગુણસ્વભાવાનુરૂપં પુણ્યં વાઽયં ચ મિશ્રિતમ્ ।

કર્મ તે કુર્વતે जीवाः कृष्णभक्तिं तु निर्गुणाः ॥૩૦॥

તે સર્વ સાત્ત્વિકાદિ જીવો પોતાનાં ગુણ અને પ્રકૃતિને અનુસાર પુણ્યકર્મ અથવા પાપકર્મ કે પુણ્યપાપથી મિશ્રિત કર્મ કરે છે, અને જેઓ નિર્ગુણ જીવો છે તે તો કેવળ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની ભક્તિજ કરે છે. ૩૦

ભગવાન્ કયા સ્વરૂપે સર્વનું ઉત્પત્તિ વગેરે કરે છે તે કહે છે:

एवं स भगवान् मातर्ब्रह्मात्मा सृजति प्रजाः ।
पातिता विष्णुरूपश्च शिवात्मा संहरत्यपि ॥ ૩૧ ॥

હૈ માતા ! એ પ્રમાણે તે ભગવાન્ બ્રહ્મારૂપે સર્વ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, વિષ્ણુસ્વરૂપે તેઓનું પાલન કરે છે અને શિવસ્વરૂપે તે સર્વનો સંહાર પણ કરે છે. ૩૧

હવે સર્વત્ર ઇશ્વરનુંજ નિયામકપણું છે તે કહે છે:
असौ जीवेषु सर्वेषु प्रविश्य पुरुषात्मना ।
यथाकर्म फलं दत्ते तेभ्यः साम्यमुपाश्रितः॥૩૨॥

એ પરમાત્મા સર્વ જીવોને વિષે પુરુષરૂપે પ્રવેશ કરીને, તેમની સાથે સમતા પામીને તેમનાં જેવાં (ઉત્તમ અથવા અધમ) કર્મો હોય છે તે પ્રમાણે તેમને તેમનાં કર્મોનું (ઉત્તમ અથવા અધમ) ફલ આપે છે. ૩૨

સહરિસ્ત્વક્ષરસ્યાથ પ્રકૃતેઃ પુરુષસ્ય ચ ।
પ્રધાનપુરુષાણાં ચ મહદાદિગણસ્ય ચ ॥ ૩૩ ॥
કાલસ્ય સ્થૂલસૂક્ષ્મસ્ય ચરતોઽંડે ચ તદ્બ્રહ્મિઃ ।
એતેષાં કાર્યભૂતસ્ય વિરાજશ્ચ મહામતે ॥ ૩૪ ॥
તજ્જાતાનાં પ્રજેશાનાં બ્રહ્માદીનાં ચ સર્વશઃ ।
નિયન્તા હ્યેક એવાસ્તિ સમ્રાટ્ સ્વંડભુજામિવ ૩૫

હે મહાબુદ્ધિશાલી માતા ! જેમ ખંડીઆ રાજાઓનો નિયન્તા એક સમ્રાટ્-અકુવર્તી રાજા-હોય છે તે પ્રમાણે અક્ષર પુરુષ, પ્રકૃતિ, પુરુષ, પ્રધાનપુરુષો, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર વગેરે તત્ત્વો, બ્રહ્માંડની અંદર અને તેની બહાર પણ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મરૂપે ફરનારો કાલ, મહત્તત્ત્વ વગેરેના

કાર્યરૂપે થએલી વિરાટના આત્મારૂપ સૃષ્ટિ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રજાપતિઓ અને બ્રહ્માદિ દેવો-એ સર્વના પણ નિયન્તા તે પુરુષોત્તમ પ્રભુ એકજ છે અર્થાત્ તે સર્વ એ પુરુષોત્તમ પરમાત્માનાજ આધારે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પામે છે. ૩૩-૩૫

વળી સ્વતંત્ર પણ એ સર્વના નિયન્તા પૂર્ણ પુરુષોત્તમજ છે તે કહે છે:

एषां येऽत्राधिकारे च जगत्स्तेन योजिताः ।

તે સાવધાનાસ્તઙ્ગીતાસ્તદાજ્ઞાયાં સદા સ્થિતાઃ ૩૬

એ સર્વ દેવાદિઓમાં જગત્ની ઉત્પત્તિ વગેરેના અધિકારમાં જેઓ જોડાયેલા છે તે સર્વને એ પરમાત્માએજ તે અધિકારપર મૂકેલા છે અને તેથી તેઓ તે પરમાત્માથી લય પામી સાવધાનતાથી તેમની આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તન કરીને રહેલા છે. ૩૬

एवं हि मातः सर्वेऽपि परतन्त्रा भवन्ति हि ।

कृष्ण एकः स्वतन्त्रोऽस्ति सर्वसेव्यस्ततस्तु सः ३७

હે માતા ! એ પ્રમાણે સર્વ દેવો વગેરે પરતંત્ર છે, માત્ર ભગવાન પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુજ એકલા સ્વતંત્ર-પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરનારા -છે અને તેથી જ તેઓ સર્વને સેવવા યોગ્ય માનવામાં આવેલા છે. ૩૭

ઉપરોક્ત પરમાત્માના સ્વરૂપના જ્ઞાનની મહત્તા દર્શાવે છે:

परमात्मस्वरूपस्य ज्ञानमित्थं प्रकीर्तितम् ।

प्राप्तेन सद्गुरोर्येन ज्ञातव्यं नावशिष्यते ॥ ૩૮ ॥

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે આ પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. જે મનુષ્યે સદ્ગુરુની પાસેથી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેને (સંસારમાં) બીજું કંઈપણ બાકીવાનું બાકી રહેતું નથી. ૩૮

ય ઇત્યમાત્માનમથાત્મના ચ

સતાં પ્રસંગાદવગત્ય સમ્યક્ ।

કરોતિ ભક્તિં ભવબન્ધહર્તુઃ

શ્રીવાસુદેવસ્ય સ મુક્ત ઉક્તઃ ॥ ૩૯ ॥

જે મનુષ્ય સાધુ પુરુષોનો સંગ કરી આત્મજ્ઞાન વડે આ પ્રકારના પરમાત્માના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણે છે અને તે જાણીને સંસારના બંધનને કાપનાર શ્રીવાસુદેવરૂપ પુરાણ પુરુષોત્તમ ભગવાનની ભક્તિ કરે છે તેજ મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થયો છે એમ કહેવાય છે, એટલે એજ મનુષ્ય અંતે મોક્ષની પરમ ગતિને પામે છે. ૩૯

इति श्रीपुरुषोत्तमगीतायां तत्त्वसृष्टिनिरूपणं

नाम प्रथमोऽध्यायः ।

ઇતિ શ્રીપુરુષોત્તમગીતાને વિષે “ તત્ત્વસૃષ્ટિનિરૂપણ ”

નામનો અધ્યાય પહેલો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨

પહેલા અધ્યાયમાં પ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી છે, પરંતુ તે પ્રહ્માંડ કેને કહેવામાં આવે છે અને તેમાં કયા કયા લોક છે તથા તેની ઉપર પણ પરમાત્માનું ધામ કયાં છે તે હવે કહે છે:

ऊर्ध्वं सप्त भुवर्लोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ।

पातालानि च सप्ताधश्चैवं ब्रह्माण्डमेव च ॥ १ ॥

[બ્ર. વૈ. પ્ર સ્તં. ૩, - ૮ - ૧૦]

પ્રહ્મલોકયુક્ત ભુવર્લોક વગેરે ઉપરના સાત લોકો તથા નીચેનાં સાત પાતાલ એ સર્વ મળી એક પ્રહ્માંડ કહેવામાં આવે છે. ૧

पातालाद्ब्रह्मलोकान्तं ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ।

तत ऊर्ध्वं तु वैकुण्ठो ब्रह्माण्डाद्बहिरेव सः ॥ २ ॥

સ ચ સત્યસ્વરૂપશ્ચ શશ્વન્નારાયણો યથા ।
 તદૂર્ધ્વં ચૈવ ગોલોકઃ પંચાશત્કોટિયોજનાત્ ।
 નિત્યઃ સત્યસ્વરૂપશ્ચ યથા કૃષ્ણસ્તથાપ્યયમ્॥૩॥

[બ્ર. વૈ. પ્ર. સ્કં. ૩-૧૨]

પાતાલથી આરંભી બ્રહ્મલોક સુધીના લોકને
 બ્રહ્માણ્ડ કહેવામાં આવે છે. એ બ્રહ્માણ્ડની
 બહારના ભાગમાં બ્રહ્માણ્ડની ઉપર ભગવાન્
 નારાયણ જેમ, તેમ સત્યસ્વરૂપ અને અવિનાશી
 એવો “વૈકુંઠલોક” છે, અને તેનાથી પચાશ
 કરોડ યોજન ઉપરના ભાગમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ
 જેમ, તેમ નિત્ય અને સત્યસ્વરૂપ એવો
 “ગોલોક” રહેલો છે. ૨-૩

બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા બ્રહ્માણ્ડમાં સાત લોક
 તથા સાત પાતાલ ક્યાં ક્યાં ઉત્પન્ન કર્યાં તે
 હવે કહે છે:

ભૂર્ભુવઃસ્વસ્તથા ચૈવ મહશ્ચૈવ જનસ્તથા ।

તપશ્ચ સત્યમિત્યાદીન્ સૃષ્ટવાન્ કમલાસનઃ ॥૪॥

[પ. પુ. ક્રિ. ૨-૧૧

અહ્માએ ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વલોક, મહાલોક,
જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોક વગેરે ઊર્ધ્વ
લોકોને ઉત્પન્ન કર્યા. ૪

અતલં સૃષ્ટવાન્ બ્રહ્મા તતોઽધો વિતલં દ્વિજ ।

તતોઽધઃ સુતલં ચૈવ તતોઽધશ્ચ તલાતલમ્ ॥ ૫ ॥

મહાતલમધસ્તસ્માત્તતોઽધશ્ચ રસાતલમ્ ।

તસ્માદધશ્ચ પાતાલં લોકાનેવં યથાક્રમમ્ ॥ ૬ ॥

[પ. પુ. ક્રિ. ૨,-૧૨-૧૩

હે દ્વિજ ! અહ્માએ (નીચેના લોકમાં) પ્રથમ
અતલ પછી તેની નીચે વિતલ, તેની નીચે
સુતલ, તેની નીચે તલાતલ, તેની નીચે મહાતલ,
તેની નીચે રસાતલ અને તેની નીચે પાતાલ એ

પ્રમાણે ક્રમાનુસાર સાત નીચેના લોકોને પણ
ઉત્પન્ન કર્યા. ૫-૬

વળી ત્યારપછી બ્રહ્માએ બીજું શું ઉત્પન્ન કર્યું
તે કહે છે.

દેવતાનાં નિવાસાર્થં રત્નસાનું મહાગિરિમ્ ।
સૃષ્ટવાન્ પૃથિવીમધ્યે જમ્બૂનદસમુજ્જ્વલમ્ ॥ ૭ ॥
મંદરં ચરમં ચૈવ ત્રિકૂટમુદયાચલમ્ ।
અન્યાંશ્ચ પર્વતાંશ્ચૈવ સૃષ્ટવાન્ વિવિધાનપિ ॥ ૮ ॥
લોકાલોકસ્તતશ્ચૈવ તન્મધ્યે સપ્તસાગરાઃ ।
સપ્તદ્વીપાશ્ચ વિપ્રેન્દ્ર પરમેશસ્વયંભુવા ॥ ૯ ॥

[પ. પુ. ક્રિ ૨, - ૧૪-૧૬]

દેવોના નિવાસને માટે પૃથ્વીના મધ્યખિંદુપર
સુવર્ણવડે દેહીપ્યમાન એવા રત્નના શિખરવાળા
મેરુ નામના મહાન્ પર્વતને ઉત્પન્ન કર્યો; વળી
મંદર, ચરમ, ત્રિકૂટ, ઉદયાચલ તથા બીજા અનેક

પર્વતોને ઉત્પન્ન કર્યા, અને હે વિપ્રેન્દ્ર !
ત્યારપછી વળી પરમ ઇશ્વર એવા બ્રહ્માએ લોકાલોક
નામનેા પર્વત તથા તેના મધ્યમાં સાત સાગરો
અને સાત દ્વીપોને પણ ઉત્પન્ન કર્યા. ૭-૯

પૃથ્વીના વિસ્તારસહિત ઉપરોક્ત સાત સાગર-
યુક્ત સાત દ્વીપો કયા કયા છે તે કહે છે:

શતાર્દ્ધકોટિવિસ્તારા પૃથિવી કૃત્સ્ત્રશો દ્વિજ ।
તસ્યાઃ સંસ્થાનમશિર્લઃ કથયામિ શૃણુશ્વ તત્ ૧૦

[મા પુ. ૫૧-૪

માર્કંડેય કહે છે:—હે દ્વિજ ! આ પૃથ્વી
પચાસ કરોડ યોજનના વિસ્તારવાળી છે, હું
તમને તેનું બધું પરિમાણ કહું છું તે તમે
સાંભળો. ૧૦

સપ્તદ્વીપમિતા પૃથ્વી સપ્તસાગરસંયુતા ।
एकोनपञ्चाशदुपद्वीपाऽसंख्यवनान्विता ॥ ૧૧ ॥

[બ્ર. વૈ. પ્ર. સ્કં. ૩-૧૧

આ પૃથ્વી સાત દ્વીપવાળી તથા સાત સમુદ્ર
યુક્ત છે અને તેમાં ઓગણત્રીસ ઉપદ્વીપ તથા
અસંખ્ય વનો આવેલાં છે. ૧૧

દ્વીપાત્તુ દ્વિગુણો દ્વીપો જમ્બુઃ પ્લક્ષોઽથ શાલ્મલિઃ
કુશઃ કૌંચસ્તથા શાકઃ પુષ્કરદ્વીપ એવ ચ ॥૧૨॥
લવણેક્ષુસુરાસર્પિર્દધિક્ષીરજલાબ્ધિભિઃ ।
દ્વિગુણૈર્દ્વિગુણૈર્વૃદ્ધ્યા સર્વતઃ પરિવેષ્ટિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

[માર્ક. ૫૧, -૬-૭

પૃથ્વીને વિષે જમ્બુ, પ્લક્ષ, શાલ્મલિ, કુશ,
કૌંચ, શાક તથા પુષ્કર દ્વીપ એમ સાત દ્વીપો છે

૧ જમ્બુદ્વીપ એક લાખ યોજન પ્રમાણના વિસ્તારવાળો
છે અને તે લવણાબ્ધિથી વીંટાયેલો છે. એ પ્રમાણે
પ્લક્ષ એ લાખ યોજન વિસ્તારવાળો અને ધક્ષુ રસના
સમુદ્રથી વીંટાયેલો છે. એ પ્રમાણે દરેક દ્વીપ એકેક સમુદ્રથી
વીંટાઈને ઉત્તરોત્તર એવડા એવડા પ્રમાણના વિસ્તારવાળો છે
એમ સમજી લેવું.

અને તેમાં ઉત્તરોત્તર એક દ્વીપ કરતાં બીજે દ્વીપ બેવડો મોટો છે, અને તે સર્વ અનુક્રમે એકેકના કરતાં બેવડા બેવડા મોટા એવા લવણ, ઇશુ, સુરા, સર્પિ-ધી, દૂધિ, ક્ષીર અને જલના સાત સમુદ્રોથી ચારે બાજુએ વીંટાઈને રહેલા છે. ૧૨-૧૩

આ પ્રમાણે બ્રહ્માણ્ડનું વર્ણન કરી ત્યારપછી બ્રહ્મદેવે જ્યારે પ્રથમ અંધતામિશ્ર વગેરે પાપમય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી ત્યારે તેમને પોતાની મહત્તા ન ભાસી એટલે તેમણે સનકાદિકની નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તે કહે છે:

ભગવદ્ધ્યાનપૂતેન મનસાઽન્યાં તતોઽસૃજત્ ।

સનકં ચ સનંદં ચ સનાતનમથાત્મભૂઃ ।

સનત્કુમારં ચ મુનીન્ નિષ્ક્રિયાનૂર્ધ્વરેતસઃ ॥૧૪॥

બ્રહ્માએ ત્યારપછી ભગવાનના ધ્યાનથી પવિત્ર થએલા મનવડે બીજી માનસિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને તેમાં સનક, સનંદન, સનાતન તથા સનતકુમાર નામના બ્રહ્મચર્ય પાળનારા કિયારહિત એવા ચાર મુનિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. ૧૪

બ્રહ્મદેવે તેમને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું કહેતાં મોક્ષની ઈચ્છાથી તેમણે પ્રજોત્પત્તિનો નિષેધ કર્યો એટલે બ્રહ્માને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેથી પછી બીજી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ તે કહે છે:

ધિયા નિગૃહ્યમાણોઽપિ શ્રુવોર્મધ્યાત્ પ્રજાપતેઃ ।

સઘોઽજાયત તન્મન્યુઃ કુમારો નીલલોહિતઃ ॥૧૫॥

[મા. ૩-૧૨-૭]

બ્રહ્માએ બુદ્ધિપૂર્વક ક્રોધને અટકાવેલો છતાં પણ બ્રહ્માની બે બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો તે ક્રોધ તત્કાલ કાળા અને રાતા રંગનો એવો એક કુમારરૂપ થઈ ગયો. ૧૫

સ વૈ રુરોદ દેવાનાં પૂર્વજો ભગવાન્ ભવઃ ।

નામાનિ કુરુ મે ધાતઃ સ્થાનાનિ ચ જગદુરો ૧૬

[ભા. ૩-૧૨,-૮

દેવોના પૂર્વજ એવા તે બાળપુરુષ ભગવાન્
શંકર રહ્યા હતા અને ‘ હે ધાતઃ ! હે જગદુરુ !
મારાં નામ અને સ્થાન તમે કરો ’ એ પ્રમાણે
પ્રહ્લાને કહેવા હતા. ૧૬

પ્રહ્લાદેવે ત્યારપછી તેમને શું કહ્યું અને તેમનું
એક મુખ્ય નામ રાખી ત્યારપછી બીજાં તેમનાં
કયાં નામ રાખ્યાં તથા તેમને કઈ કઈ સ્ત્રીઓ
આપી તે કહે છે:

યદરોદીઃ સુરશ્રેષ્ઠ સોદ્રેગ ઇવ બાલકઃ ।

તતસ્ત્વામભિધાસ્યન્તિ નામ્ના રુદ્ર ઇતિ પ્રજાઃ ૧૭

[ભા. ૩-૧૨-૧૦

હે સુરશ્રેષ્ઠ ! બાલકની સમાન ઉદ્વેગયુક્ત થઈ તમે રડો છો માટે પ્રજાઓ તમને ‘રુદ્ર’ એ પ્રમાણેના નામથી કહેશે. ૧૭

મન્યુર્મનુર્મહિનસો મહાઞ્છિવ ઋતુધ્વજઃ ।

ઉગ્રરેતા ભવઃ કાલો વામદેવો ધૃતવ્રતઃ ॥ ૧૮ ॥

ધીર્વૃત્તિરુશનોમા ચ નિયુત્સર્પિરિલાંબિકા ।

ઇરાવતી સુધા દીક્ષા રુદ્રાણ્યો રુદ્ર તે સ્ત્રિયઃ ૧૯

[મા. ૩-૧૨, -૧૨-૧૩

હે રુદ્ર ! મન્યુ, મનુ, મહિનસ, મહાન્, શિવ, ઋતુધ્વજ, ઉગ્રરેતા, ભવ, કાલ, વામદેવ અને ધૃતવ્રત એ તમારાં નામો છે તથા ધી, વૃત્તિ, ઉશના, ઉમા, નિયુત્, સર્પિ, ઇલા, અંબિકા, ઇરાવતી, સુધા અને દીક્ષા એ રુદ્રાણીઓ તમારી સ્ત્રીઓ છે. ૧૮-૧૯

ત્યારપછી બ્રહ્મદેવે રુદ્રને પ્રજોત્પત્તિ માટે કહેતાં તેમણે તમોશુણી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માંડી

એટલે બ્રહ્માને અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. અને તેથી તેમણે તેમને પ્રજોત્પત્તિનો નિષેધ કરી પોતે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી તે કહે છે:

અથાભિધ્યાયતઃ સર્ગં દશ પુત્રાઃ પ્રજજિરે ।

ભગવચ્છક્તિયુક્તસ્ય લોકસંતાનહેતવઃ ॥ ૨૦ ॥

મરીચિરત્ર્યંગિરસૌ પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ ।

ભૃગુર્વસિષ્ઠો દક્ષશ્ચ દશમસ્તત્ર નારદઃ ॥ ૨૧ ॥

[મા. ૩-૧૬,-૨૧-૨૨

ભગવાન્ની સમાન શક્તિયુક્ત એવા બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર કરતાં તેમના શરીર-માંથી લોકોની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાના કારણરૂપ એવા મરીચિ, અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ, દક્ષ અને દશમા નારદ એ નામના દશ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. ૨૦-૨૧

આ દશ પુત્રોમાં દક્ષથી પ્રજાની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ તે કહે છે:

તતઃ પ્રાચેતસોઽસિકન્યામનુનીતઃ સ્વયંભુવા ।
 ષષ્ઠિં સંજનયામાસ દુહિતૃઃ પિતૃવત્સલાઃ ॥ ૨૨ ॥
 દશ ધર્માય કાયેન્દોર્દ્વિષટ્ ત્રિનવ દત્તવાન્ ।
 ભૂતાંગિરઃકૃશાશ્વેભ્યો દ્વેદ્વે તાક્ષર્યાય ચાપરાઃ॥૨૩॥
 યાસાં પ્રસૂતિપ્રસવૈર્લોકા આપૂરિતાસ્ત્રયઃ ॥ ૨૪ ॥

[મા. ૬-૬,-૧-૩

ત્યારપછી દક્ષ પ્રજાપતિએ બ્રહ્માની આજ્ઞાથી અસિક્કની નામની સ્ત્રીને વિષે પિતૃલક્ષ્મણ એવી સાઠ કન્યાઓ ઉત્પન્ન કરી અને તેમાં દશ ધર્મને, તેર કશ્યપને, સતાવિશ ચન્દ્રને, બે શંકરને, બે અંગિરાને, બે કૃશાશ્વને અને બાકીની ચાર તાક્ષર્યને આપી, કે જેમની પ્રજાની સંતતિ વડે આ ત્રણે લોકો વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા છે. ૨૨-૨૪

બ્રહ્મદેવે પ્રજાપતિઓ તથા ઋષિઓ વગેરેને ઉત્પન્ન કર્યા એમ પ્રથમ અધ્યાયમાં આપેલું છે, તેમાં આ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં સપ્તાર્ષિ તરીકે કયા ઋષિ માનવામાં આવેલા છે તે કહે છે:

કશ્યપોઽત્રિર્વસિષ્ઠશ્ચ વિશ્વામિત્રોઽથ ગૌતમઃ ।

જમદગ્નિર્ભરદ્વાજ ઇતિ સપ્તર્ષયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૫ ॥

કશ્યપ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ એ સાત ઋષિઓ માનવામાં આવેલા છે. ૨૫

દશ પુત્રો પછી બ્રહ્માના શરીરમાંથી બીજાં શું ઉત્પન્ન થયું તે કહે છે:

ધર્મઃ સ્તનાદ્દક્ષિણતો યત્ર નારાયણઃ સ્વયમ્ ।

અધર્મઃ પૃષ્ઠતો યસ્માન્મૃત્યુર્લોકમયંકરઃ ॥ ૨૬ ॥

હૃદિ કામો બ્રુવઃ ક્રોધો લોભશ્ચાધરદચ્છદાત્ ।

આસ્યાદ્વાક્ સિંધવો મેદ્વાન્નિર્ઋતિઃ પાયોરઘાશ્રયઃ॥

છાયાયાઃ કર્દમો જજ્ઞે દેવહૂત્યાઃ પતિઃ પ્રભુઃ ।

મનસો દેહતથ્વેદં જજ્ઞે વિશ્વકૃતો જગત્ ॥ ૨૮ ॥

[ભા. ૩-૧૨, -૨૫-૨૭

અહ્માના દક્ષિણ સ્તનમાંથી ધર્મ, કે જેમાં
લગવાનું નારાયણ પોતે રહે છે તે, પૃથ્વ્યાગમાંથી
અધર્મ, કે જેનાથી લોકોનું ભયંકર મૃત્યુ થાય છે તે,
હૃદયમાંથી કામ, બ્રુકુટિમાંથી ક્રોધ, નીચેના ઓષમાંથી
લોભ, મુખમાંથી વાણી, શિશ્નેન્દ્રિયમાંથી સમુદ્રો,
પાપરૂપ ગુહામાંથી નિર્ઋતિ અને છાયામાંથી દેવહૂ-
તિના પ્રભુ અને સ્વામી એવા કર્દમ ઉત્પન્ન થયા.
આ પ્રમાણે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનાર અહ્મદેવના મનથી
તથા દેહથી આ સમગ્ર જગત્ ઉત્પન્ન થયું. ૨૬-૨૮

इति श्रीपुरुषोत्तमगीतायां ब्रह्माण्डादिसृष्टिनिर्हपणं

नाम द्वितीयोऽध्यायः

ધતિ શ્રીપુરુષોત્તમગીતાને વિષે અહ્માદ્દિસૃષ્ટિનિરૂપણ
નામનો અધ્યાય ૨ જે સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩

હવે ત્યારપછી બ્રહ્માએ અષ્ટાદશ વિદ્યાઓ વગેરે ઉત્પન્ન કર્યું, તેમાં તે અષ્ટાદશ વિદ્યાઓ કઈ કઈ છે તે કહે છે:

અઙ્ગાનિ વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસા ન્યાયવિસ્તરઃ ।

ધર્મશાસ્ત્રં પુરાણં ચ વિદ્યા હ્યેતાશ્ચતુર્દશ ॥ ૧ ॥

આયુર્વેદો ધનુર્વેદો ગાન્ધર્વશ્ચેતિ તે ત્રયઃ ।

અર્થશાસ્ત્રં ચતુર્થં તુ વિદ્યા હ્યષ્ટાદશૈવ તુ ॥ ૨ ॥

[વિ. પુ.

વેદનાં છ અંગ, ચાર વેદ, મીમાંસા, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ એ ચૌદ વિદ્યાઓ તેમજ આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ એ ત્રણ ઉપવેદ અને ચોથું અર્થશાસ્ત્ર મળી એકંદર અઠાર વિદ્યાઓ માનવામાં આવેલી છે. ૧-૨

આ સર્વ વિદ્યાઓ બ્રહ્માએ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી તે કહે છે:

ઋગ્યજુઃસામાથર્વાખ્યાન્ વેદાન્ પૂર્વાદિભિર્મુસૈઃ ।
 આયુર્વેદં ધનુર્વેદં ગાંધર્વં વેદમાત્મનઃ ॥ ૩ ॥

સ્થાપત્યં ચાસૃજદ્વેદં ક્રમાત્પૂર્વાદિભિર્મુસૈઃ ।
 ઇતિહાસપુરાણાનિ પંચમં વેદમીશ્વરઃ ।
 સર્વેભ્ય એવ વક્ત્રેભ્યઃ સસૃજે સર્વદર્શનઃ ॥ ૪ ॥

[મા. ૩-૧૨, -૩૮-૩૯]

બ્રહ્માએ પોતાનાં પૂર્વ વગેરે મુખોથી અનુક્રમે
 ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ
 ઉત્પન્ન કર્યા અને તેજ પ્રમાણે પૂર્વાદિ મુખોથી
 અનુક્રમે આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ અને સ્થાપત્ય-
 કલા-અર્થશાસ્ત્ર એ સર્વને ઉત્પન્ન કર્યા અને
 સર્વના દૃષ્ટા અને ઇશ્વર એવા બ્રહ્મદેવે પોતાનાં
 સર્વ મુખોથી પાંચમા વેદરૂપ ઇતિહાસ અને પુરાણો
 પણ ઉત્પન્ન કર્યા. ૩-૪

હવે વેદનાં છ અંગ કયાં કયાં છે તે કહે છે:

છન્દઃ પાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તૌ કલ્પોઽથ પઠ્યતે ।
જ્યોતિષામયનં ચક્ષુર્નિરુક્તં શ્રોત્રમુચ્યતે ॥ ૫ ॥
શિક્ષા ઘ્રાણં તુ વેદસ્ય મુખં વ્યાકરણં સ્મૃતમ્ ॥ ૬ ॥

છન્દઃશાસ્ત્ર એ વેદના બે પગ છે, કલ્પ એ બે
હાથ છે, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર એ એનું ચક્ષુ છે, નિરુક્ત
એ એના કાન છે, શિક્ષા એ એની નાસિકા છે અને
વ્યાકરણ એ વેદનું મુખ કહેવામાં આવ્યું છે. ૫-૬

હવે ધર્મશાસ્ત્રે કયાં કયાં છે તે કહે છે:

મૈન્વત્રિવિષ્ણુહારીતયાજ્ઞવલ્કયોશનોઽઙ્ગિરાઃ ।
યમાપસ્તમ્બસંવર્તાઃ કાત્યાયનબૃહસ્પતી ॥ ૭ ॥
પરાશરો વ્યાસશઙ્ખૌ લિખિતો દક્ષગૌતમૌ ।
શાતાતપો વસિષ્ઠશ્ચ ધર્મશાસ્ત્રપ્રયોજકાઃ ॥ ૮ ॥

[યા. સ્મૃ. ૧, -૫-૬

૧ કેટલાક ઋષિઓના મતમાં અઢાર ધર્મશાસ્ત્ર કરનારા
તથા એકવિંશ ધર્મશાસ્ત્ર કરનારા પણ માનવામાં આવેલા છે.

મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉશના,
અંગિરા, યમ, આપસ્તંબ, સંવર્ત, કાત્યાયન,
બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ, શંખ, લિખિત, દક્ષ,
ગૌતમ, શાતાતપ અને વસિષ્ઠ એ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રના
રચનારા છે અર્થાત્ આ સર્વ ઋષિઓએ બનાવેલી
સ્મૃતિઓને ધર્મશાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. ૭-૮

હવે પુરાણો કયાં કયાં છે તે કહે છે:

બ્રાહ્મં દશસહસ્રાણિ પાદ્રં પંચોનષષ્ટિ ચ ।

શ્રીવૈષ્ણવં ત્રયોવિંશચતુર્વિંશતિ શૈવકમ્ ॥ ૯ ॥

દશાષ્ટૌ શ્રીભાગવતં નારદં પશ્ચવિંશતિ ।

માર્કંડેયં નવ વાલ્મીકિ ચ દશપંચચતુઃશતમ્ ॥ ૧૦ ॥

ચતુર્દશ ભવિષ્યં સ્યાત્તથા પશ્ચશતાનિ ચ ।

દશાષ્ટૌ બ્રહ્મવૈવર્તે લિङ્ગમેકાદશૈવ તુ ॥ ૧૧ ॥

ચતુર્વિંશતિ વારાહમેકાશીતિસહસ્રકમ્ ।

સ્કાન્દં શતં તથા ચૈકં વામનં દશ કીર્તિતમ્ ॥૧૨॥

કૌર્મે સપ્તદશાખ્યાતં માત્સ્યં તત્તુ ચતુર્દશમ્ ।

एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्मांडं द्वादशैव तु ॥ १३ ॥

एवं पुराणसंदोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ॥ १४ ॥

[મા. ૧૨-૧૩, -૪-૯

પ્રહ્લપુરાણુ દશ હજાર, પદ્મપુરાણુ પંચાવન
હજાર, વિષ્ણુપુરાણુ ત્રેવિશ હજાર, શિવપુરાણુ
ચોવિશ હજાર, શ્રીમદ્ભાગવત અઠાર હજાર,
નારદપુરાણુ પચીશ હજાર, માર્કંડેયપુરાણુ નવ
હજાર, અગ્નિપુરાણુ પંદર હજાર ને ચારસો,
ભવિષ્યપુરાણુ ચૌદ હજાર ને પાંચસો, પ્રહ્લવૈવર્ત-
પુરાણુ અઠાર હજાર, લિંગપુરાણુ અગીઆર
હજાર, વરાહપુરાણુ ચોવિશ હજાર, સ્કન્દ-
પુરાણુ એકાશી હજાર ને એકસો, વામન-
પુરાણુ દશ હજાર, કૂર્મપુરાણુ સત્તર હજાર,

મત્સ્યપુરાણ ચૌદ હજાર, ગરુડપુરાણ ઓગ-
ણીશ હજાર અને બ્રહ્માંડપુરાણ બારહજાર
શ્લોકોનું છે. આ પ્રમાણે અઢાર મહાપુરાણો^૧
તેમના શ્લોકોની સંખ્યા સહિત કહેવામાં

૧ આ સિવાય બીજાં ઉપપુરાણો જેવાં કે સનતકુમાર,
નારસિંહ, બૃહન્નારદીય, શિવસદસ્ય, દૌર્વાસસ્, કપિલ,
વામન, ભાર્ગવ, વારુણ, કાલિકાપુરાણ, સાંખ્ય, નંદિપુરાણ,
આદિત્યપુરાણ, પારાશર, વાસિષ્ઠ, દેવીભાગવત, ગણેશપુરાણ
અને હંસપુરાણ છે તેમજ મુદ્ગલ, રેણુકાપુરાણ વગેરે લઘુ
પુરાણો પણ બીજાં અઢાર છે.

મહાભારત તથા રામાયણ વગેરે ઇતિહાસ તરીકે ગણવામાં
આવેલાં છે.

પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા, ન્યાયશાસ્ત્ર, સાંખ્ય, યોગ
અને વૈશેષિક એ છ દર્શનો માનવામાં આવેલાં છે.

ઉપનિષદો એકસો આઠ માનવામાં આવ્યાં છે જેમનાં
નામ નીચે પ્રમાણે છે:

આવ્યાં છે એટલે સર્વ પુરાણોના શ્લોકોની સંખ્યા એકંદર ચાર લાખની કહેવામાં આવી છે. ૬-૧૪

ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વતર, બ્રહ્મબિન્દુ, કૈવલ્ય, જ્ઞાનાલ, હંસ, આરુણિક, ગર્ભ, નારાયણ, પરમહંસ, બ્રહ્મ, અમૃતનાદ, અથર્વશિરસ્, (અથર્વશિખા), મૈત્રાયણી, કૌશિતકીબ્રાહ્મણ, બૃહજ્ઞાનાલ, નૃસિંહપૂર્વતાપિની, નૃસિંહોત્તરતાપિની, મૈત્રેયી, સુઆલા, ક્ષુરિકા, મન્ત્રિકા, સર્વસારા, નિરાલમ્બા, શુકરહસ્ય, વજ્રસૂત્રિકા, તેજોબિન્દુ, નાદબિન્દુ, ધ્યાનબિન્દુ, બ્રહ્મવિદ્યા, યોગતત્ત્વ, આત્મબોધ, નારદપરિવ્રાજક, ત્રિશિખબ્રાહ્મણ, સીતા, યોગચૂડામણિ, નિર્વાણ, મંડલબ્રાહ્મણ, દક્ષિણામૂર્તિ, શરભ, સ્કન્દ, ત્રિપાદ્વિભૂતિમહાનારાયણ, અધમતારક, રામરહસ્ય, રામપૂર્વતાપિની, રામોત્તરતાપિની, વાસુદેવ, મુદ્ગલ, શાંડિલ્ય, પૈંગલ, ભિક્ષુક, મહા, શારીરિક, યોગશિખા, તુરીયાતીતાવધૂત, સંન્યાસ, પરમહંસપરિવ્રાજક, અક્ષમાલિકા, અવ્યક્ત,

વળી બ્રહ્મદેવે ત્યાર પછી બીજું શું ઉત્પન્ન કર્યું તે કહે છે:

વિદ્યા દાનં તપઃ સત્યં ધર્મસ્યેતિ પદાનિ ચ ।

આશ્રમાંશ્ચ યથાસંખ્યમસૃજત્ સહ વૃત્તિભિઃ ॥૧૫॥

[મા. ૩-૧૨, -૪૧]

વિદ્યા, દાન, તપ અને સત્ય એ ચાર ધર્મના પગો તથા બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ અને

એકાક્ષર, અન્નપૂર્ણા, સૂર્ય, અક્ષિ, આધ્યાત્મ, કુંડિકા, સાવિત્રી, આત્મ, પાશુપતબ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, અવધૂત, ત્રિપુરા-તાપિની, દેવી, ત્રિપુરા, કઠરુદ્ર, ભાવના, રુદ્રહૃદય, યોગકુંડલી, ભસ્મજ્વળાલ, રુદ્રાક્ષજ્વળાલ, ગણપતિ, જ્વળાલદર્શન, તારસાર, મહાવાક્ય, પંચબ્રહ્મ, પ્રાણાશ્મિહોત્ર, ગોપાલપૂર્વ-તાપિની, ગોપાલોત્તરતાપિની, કૃષ્ણ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વરાહ, શાક્ટ્યાયની, હયગ્રીવ, દત્તાત્રેય, ગરુડ, કલિસંતારણ, શ્રીજ્વળાલિ, સૌભાગ્યલક્ષ્મી, સરસ્વતીરહસ્ય, બહુવ્રત અને મુક્તિકોપનિષદ્.

સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો તેમની વૃત્તિઓ સહિત
ઉત્પન્ન કર્યા. ૧૫

एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवो ह्यस्य दहतः ।
तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो बिभोः
त्रिष्टुभ् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुब् जगत्यस्त्रः प्रजापतेः
मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ॥१७॥
स्पर्शस्तस्याभवज्जीवः स्वरो देह उदाहृतः ।

ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरंतःस्था बलमात्मनः॥१८॥
स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ॥१९॥

[भा. ૩-૧૨, -૪૪-૪૭]

આ પ્રમાણે બ્રહ્માની અંદરથી ત્રણ વ્યાહૃતિઓ
પણ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમના હૃદયાકાશમાંથી
પ્રણવ ઉત્પન્ન થયો. વળી તેમનાં શેષમાંથી
'ઉષ્ણિક્', ત્વચામાંથી 'ગાયત્રી', માંસમાંથી
'ત્રિષ્ટુપ્', સ્નાયુમાંથી 'અનુષ્ટુપ્', અસ્થિ-
માંથી 'જગતી', મજ્જામાંથી 'પંક્તિ' અને

પ્રાણુમાંથી ‘ બૃહતી ’ એમ સાત છંદો ઉત્પન્ન થયા. વળી ક થી મ સુધીના સ્પર્શાક્ષરો તેમના જીવરૂપ, અકારાદિ સ્વરો તેમના દેહરૂપ, શ પ સ હ એ ઊષ્માક્ષરો ઇન્દ્રિયોરૂપ અને ય ર લ વ એ અંતઃસ્થ અક્ષરો બ્રહ્માના બલરૂપ માનવામાં આવેલા છે, અર્થાત્ એ સર્વ તેમનાથી ઉત્પન્ન થયું અને સાત (પદ્મ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્ય, પંચમ, ધૈવત અને નિષાદ) સ્વરો એ પ્રજાપતિ બ્રહ્મદેવના વિહારમાંથી ઉત્પન્ન થયા. ૧૬-૧૮

આ પ્રમાણે બ્રહ્માએ અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ રચી મરીચ્યાદિ વગેરેને પણ ઉત્પન્ન કર્યા છતાં જ્યારે પ્રજા ન વધવા લાગી ત્યારે તે વિચાર કરવા લાગ્યા અને ત્યારે પછી પ્રજાની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થવા લાગી તે કહે છે:

एवंयुक्तकृतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ।

कस्य रूपमभूद्देहा यत्कायमभिचक्षते ॥ २० ॥

[भा. ૩-૧૨,-૫૧]

આ પ્રમાણે યોગ્ય કર્મ કરનારા અને દૈવની જ રાહ જોતા બ્રહ્મદેવના શરીરના બે વિભાગ પડ્યા, કે જે કર્મને કાય એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૨૦

તાભ્યાં રૂપવિભાગાભ્યાં મિથુનં સમપદ્યત ।

યસ્તુ તત્ર પુમાન્ સોઽભૂન્મનુઃ સ્વાયંભુવઃ સ્વરાટ્ ૨૧ ॥

સ્ત્રી યાઽઽસીચ્છતરૂપારૂપા મહિષ્યસ્ય મહાત્મનઃ ।

તદા મિથુનધર્મેણ પ્રજા હોત્રાંબભૂવિરે ॥ ૨૨ ॥

[મા. ૩-૧૨, -૫૩-૫૪

તે શરીરના બે વિભાગો વડે એક સ્ત્રીપુરુષનું જોડણું ઉત્પન્ન થયું, તેમાં જે પુરુષ થયો તે ચક્રવર્તી એવા સ્વાયંભુવ મનુ થયા અને જે સ્ત્રી થઈ તે શતરૂપા નામની એ મહાત્મા મનુની પટરાણી થઈ અને ત્યારથી મિથુન ધર્મથી અર્થાત્ મૈથુનથી પ્રજાઓ વધવા લાગી. ૨૧-૨૨

ત્યાર પછી સ્વાયંભુવ મનુથી કઈ કઈ પ્રબળો
ઉત્પન્ન થઈ, કે જેનાથી આ સમગ્ર સૃષ્ટિ વધવા
લાગી તે કહે છે:

સ चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ॥ २३ ॥

આકૂતિર્દેવહૂતિશ્ચ પ્રસૂતિરિતિ સત્તમ ।
આકૂતિં રુચયે પ્રાદાત્કર્દમાય તુ મધ્યમામ્ ।
દક્ષાયાદાત્પ્રસૂતિં ચ યત આપૂરિતં જગત્ ॥ ૨૪ ॥

[ભા. ૩-૧૨, -૫૪-૫૫]

હે પરીક્ષિત્ ! તે મનુને શતરૂપાને વિષે
પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ નામના બે પુત્રો અને
હે સત્તમ ! આકૂતિ, દેવહૂતિ અને પ્રસૂતિ એ
નામની ત્રણ કન્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં આકૂતિ

રુચિને, વચલી દેવહૂતિ કર્દમને અને પ્રસૂતિ દક્ષને
આપી, કે જેનાથી-જેની પ્રજાથી આ જગત્
વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ૨૩-૨૪

હવે પ્રિયવ્રતને કેટલા પુત્રો હતા અને તેમને
પિતાએ ક્યાં ક્યાં રાજ્ય સોંપ્યાં હતાં તે કહે છે:

अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मण उष-
येमे बर्हिष्मतीं नाम । तस्यामुह वाव आत्मजा-
नात्मसमानशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दश
भावयांबभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं
नाम । आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्य-
रेतोधृतपृष्ठसवनमेधातिथिहोत्रकवय इति सर्व-
एवाग्निनामानः । एतेषां कविर्महावीरः सवन
इति त्रय आसन्नूर्ध्वरेतसः । त आत्मविद्या-

યામર્મભાવાદારમ્ય કૃતપરિચયાઃ પારમહંસ્ય-
મેવાશ્રમમમજન્ ॥ ૨૫-૨૭ ॥

[ભા. ૫-૧, -૨૪-૨૬

ત્યારપછી પ્રિયવ્રત વિશ્વકર્મા નામના પ્રજ્ઞ-
પતિની બર્હિષ્મતી નામની કન્યાને પરણ્યા અને
તેમાં તેને શીલ, ગુણ, કર્મ, રૂપ, બલ અને
ઉદારતામાં પોતાની સમાન એવા આશીઘ્ર,
ઈંદ્રમજિહ્વ, યજ્ઞબાહુ, મહાવીર, હિરણ્યરેતા,
ધૃતપૃષ્ઠ, સવન, મેઘાતિથિ, હોત્ર અને કવિ
નામના દશ પુત્રો અને ઉર્જસ્વતી નામની કન્યા
ઉત્પન્ન થઈ. એમાં કવિ, મહાવીર અને સવન
એ ત્રણે બ્રહ્મચારી બની બાલ્યાવસ્થાથી આત્મ-
વિદ્યામાંજ પ્રયત્નશીલ રહી પરમહંસના આશ્રમ-
નેજ સેવવા લાગ્યા. ૨૫-૨૭

પ્રિયવ્રતે પોતાના સાત પુત્રોને પછી સાત
દ્વીપોનું રાજ્ય આપ્યું તે કહે છે:

પ્રિયવ્રતોઽભ્યર્ષિચત્તાન્ સપ્ત સપ્તસુ પાર્થિવાન્ ।
દ્વીપેષુ તેન ધર્મેણ .... ॥ ૨૮ ॥

[મા. ૫૦-૧૬]

પ્રિયવ્રતે પોતાના તે આશ્રીધ્ર વગેરે સાત
પુત્રોનો જમ્બુ વગેરે સાત દ્વીપોને વિષે ધર્મપુરઃસર
રાજ્યાભિષેક કર્યો. ૨૮

इति श्रीपुरुषोत्तमगीतायां विद्यादिसृष्टिनिरूपणं
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીપુરુષોત્તમગીતાને વિષે ‘વિદ્યાદિસૃષ્ટિનિરૂપણ’
નામનો અધ્યાય ૩ જો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪

અધ્યાય ધીજામાં સાત દ્વીપો કહેવામાં આવ્યા છે. તેમાં આ કર્મભૂમિ ભારતવર્ષ એ જંબૂદ્વીપને વિષે આવેલું હોવાથી તે જંબૂદ્વીપનાં જે નવવર્ષ-નવખંડ-માનવામાં આવેલાં છે તે કયાં કયાં છે તે હવે કહે છે:

આગ્રીધ્રાય પિતા પૂર્વ જમ્બૂદ્વીપં દદૌ દ્વિજ ।
તસ્ય પુત્રા બભ્રુર્હિ પ્રજાપતિસમા નવ ॥ ૧ ॥
જ્યેષ્ઠો નાભિરિતિ રુચાતસ્તસ્ય કિંપુરુષોઽનુજઃ ।
હરિવર્ષસ્તૃતીયસ્તુ ચતુર્થોઽભૂદિલાઘ્નતઃ ॥ ૨ ॥
વરુણસ્થ પશ્ચમઃ પુત્રો હિરણ્યઃ ષષ્ઠ ઉચ્યતે ।
કુરુસ્તુ સપ્તમસ્તેષાં ભદ્રાશ્વશ્ચાષ્ટમઃ સ્મૃતઃ ।
નવમઃ કેતુમાલશ્ચ તન્નામ્ના વર્ષસંસ્થિતિઃ ॥ ૩ ॥

હે દ્વિજ ! પિતા પ્રિયવ્રતે પ્રથમ આગ્રીધ્ર નામના પુત્રને જંબૂદ્વીપનું રાજ્ય આપ્યું અને

તે આગ્રીધ્રને પ્રજાપતિ સમાન નવ પુત્રો થયા. એમાં નાલિનામનો પુત્ર જ્યેષ્ઠ થયો અને ત્યાર પછી તેનાથી નાનો બીજો કિંપુરુષ, ત્રિજે હુરિવર્ષ અને ચોથો ઇલાવૃત થયો. પાંચમો વશ્ય નામનો પુત્ર, છઠ્ઠો હિરણ્ય, સાતમો કુરુ, આઠમો ભદ્રાશ્વ અને નવમો કેતુમાલ નામનો પુત્ર થયો અને એ સર્વનાં નામપરથી (જમ્બૂ-દ્વીપના ખંડોનાં) વર્ષનાં નામ પડ્યાં. એટલે આ દરેક પુત્રને એકેક ખંડનું રાજ્ય આપવાથી તેમના નામપરથી નાલિ, કિંપુરુષ, હુરિવર્ષ, ઇલાવૃત, વશ્ય, રમણુક, હિરણ્ય, કુરુ, ભદ્રાશ્વ અને કેતુમાલ નામનાં વર્ષ થયાં. ૧-૩

હવે નાલિવર્ષનું નામ ભારતવર્ષ જે હેતુથી પાડવામાં આવ્યું છે તે હેતુ દર્શાવતાં આગ્રીધ્રથી ભરતસુધીના વંશનું કથન કરે છે:

આગ્રીધ્રસૂનોર્નાભેસ્તુ ઋષભોઽભૂત્સુતો દ્વિજ ।

ઋષભાદ્ધરતો જજ્ઞે વીરઃ પુત્રશતાદ્ધરઃ ॥ ૪ ॥

હિમાલ્યં દક્ષિણં વર્ષં ભરતાય પિતા દદૌ ।

તસ્માત્તુ ભારતં વર્ષં તસ્ય નામ્ના મહાત્મનઃ ॥ ૫ ॥

આશીઘ્રને નાલિનામનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો.
કે જેને હે દિવ ! ઋષભનામનો પુત્ર થયો,
અને તે ઋષભને સેંકડો પુત્રોથી પણ શ્રેષ્ઠ
એવો મહાપરાક્રમી ભરત નામનો પુત્ર થયો.
તેને પિતાએ હિમ નામના દક્ષિણ દિશા તરફના
ખંડનું રાજ્ય આપ્યું અને તેથી તે મહાત્મા
ભરતના નામ પરથી તે વર્ષનું નામ ભારતવર્ષ
(ભરતખંડ) એ પ્રમાણે થયું. ૪-૫

હવે એ નવવર્ષ જમ્બૂદ્વીપને વિષે કઈ કઈ
દિશામાં કેવી રીતે રહેલાં છે તે કહે છે:

વેદ્યર્થે દક્ષિણે ત્રીણિ ત્રીણિ વર્ષાણિ ચોત્તરે ।

ઇલાવૃતં તયોર્મધ્યે ચન્દ્રાર્દ્રાકારવત્ સ્થિતમ્ ॥ ૬ ॥

તતઃ પૂર્વેણ ભદ્રાશ્વં કેતુમાલં ચ પશ્ચિમે ।

ઇલાવૃતસ્ય મધ્યે તુ મેરુઃ કનકપર્વતઃ ॥ ૭ ॥

જમ્બૂદ્વીપની વેદીના અર્ધભાગને વિષે દક્ષિણ દિશા તરફ (હરિવર્ષ, કિંપુરુષ અને ભારત એ) ત્રણ વર્ષ અને ઉત્તરદિશા તરફ (રમ્યક, હિરણ્ય અને કુરુ એ) ત્રણ વર્ષ આવેલાં છે, અને તેમના મધ્યભાગમાં અર્ધચન્દ્રાકારની સમાન ઇલાવૃત નામનું વર્ષ રહેલું છે. તેની પૂર્વબાજુ ભદ્રાશ્વ અને પશ્ચિમ તરફ કેતુમાલ નામનાં વર્ષ છે અને એ ઇલાવૃતના મધ્યભાગમાં સુવર્ણનો મેરુ નામનો પર્વત રહેલો છે. ૬-૭

હવે એ મેરુ પર્વત કેટલા પ્રમાણનો છે અને એની આજુબાજુ તથા ઉપર પ્રસિદ્ધ એવી કઈ કઈ વસ્તુઓ રહેલી છે તે ટુંકમાં કહે છે:

चतुरशीतिसाहस्रस्तस्योच्छ्रायो महागिरेः ।

प्रविष्टः षोडशाधस्तात् विस्तारः षोडशैव तु ॥ ૮ ॥

[મા. ૫૧, - ૧૫]

शसवसंस्थितत्वाच्च द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ૯ ॥

એ મહાગિરિ મેરુ પૃથ્વીથી ચોર્યાસી હજાર
 યોજન ઉંચો છે અને સોલ હજાર યોજન પૃથ્વીની
 અંદર રહેલો છે એટલે એકંદર એક લાખ યોજન
 જેટલો મૂલથી આરંભી શિખર સુધીનો છે. એનો
 વિસ્તાર પૃથ્વીપર સોલ હજાર યોજન જેટલો છે
 અને એ શરાવની માફક રહેલો હોવાથી ઉપરના
 ભાગમાં—ટોચપર બત્રીસ હજાર યોજનના
 વિસ્તારવાળો છે. ૮-૯

મંદરો મેરુમંદરઃ સુપાર્શ્વ કુમુદ ઇતિ અયુત-
 યોજનવિસ્તારોન્નાહા મેરોશ્વતુર્દિશમવઘ્નંભગિરય
 ઉપક્લૃપ્તાઃ । ચતુર્વેતેષુ ચૂતજમ્બૂકદમ્બન્યગ્રોધા-
 શ્ચત્વારઃ પાદપપ્રવરાઃ પર્વતકેતવ ઇવાધિસહસ્ર-
 યોજનોન્નાહાસ્તાવદ્વિટપવિતતયઃ સ્તતયોજનપરિ-
 નાહાઃ ॥ ૧૦-૧૧ ॥

મેરુની ચારે દિશાએ મંદર, મેરુમંદર, સુપાર્શ્વ
અને કુમુદ નામના દશ હુબર યોજન વિસ્તારવાળા
તથા તેટલાજ ઉંચા ચાર પર્વતો મેરુના થાંભલા
રૂપે રહેલા છે, અને એ ચારે પર્વતોની ઉપર
અનુક્રમે આંબો, જાંબૂ, કદમ્બ અને વડ એ ચાર
ઉત્તમ પ્રકારનાં વૃક્ષો અગીઆરસો યોજન ઉંચાં
અને સો યોજન વિસ્તારવાળાં જાણે પર્વતોની
ધબ્બો હોય તેની માફક રહેલાં છે. ૧૦-૧૧

મેરોર્મૂર્ધનિ ભગવત આત્મયોનેર્મધ્યત ઉપ-
ક્લૃપ્તાં પુરીમયુતયોજનસાહસ્રીં સમચતુરસ્રાં
શાતકૌર્મ્ભીં વદન્તિ । તામનુ પરિતો લોકપા-
લાનામષ્ટાનાં યથાદિશં યથારૂપં તુરીયભાગેન
પુરોઽષ્ટાવુપક્લૃપ્તાઃ ॥ ૧૨-૧૩ ॥

[મા. ૫-૧૬, -૨૯-૩૦

મેરુની ટોચ ઉપર મધ્યભાગને વિષે લગવાન્
બ્રહ્મદેવની દશ હુબર યોજન વિસ્તારવાળી અને

ચારે ખુણે સરખી એવી સુવર્ણની નગરી છે કે જેને “ શાતકૌલી ” એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે, અને તેની સર્વ ખાનુએ તેનેજ અનુસરતી આઠ લોકપાલોની દિશાઓને યોગ્ય અને રૂપને યોગ્ય એવી અઢી અઞ્જર યોજન વિસ્તારવાળી ^૧આઠ નગરીઓ આવેલી છે. ૧૨-૧૩

પૂર્વમાં સાતદ્વીપો તથા સાત સમુદ્રો કહેવામાં આવેલા છે, તેમાં છેલ્લો જે શુદ્ધોદકનો સમુદ્ર કહેવામાં આવેલો છે તેની પછી આગળ શું આવેલું છે તે હવે કહે છે:

---

૧ ઉપરના ભાગમાં બ્રહ્માની ‘ બ્રહ્મપુરી, ’ પૂર્વદિશામાં ઇન્દ્રની ‘ અમરાવતી ’, અગ્નિ ખુણામાં અગ્નિની ‘ તેજોવતી ’ પુરી, દક્ષિણમાં યમની ‘ સંયમની ’ પુરી, નૈર્ઋત્ય ખુણામાં નિર્ઋતિ દેવની ‘ કૃષ્ણાંગ ’ પુરી, પશ્ચિમમાં વરુણની ‘ શ્રદ્ધાવતી ’ પુરી, વાયવ્ય ખુણામાં વાયુની ‘ ગંધવતી ’ પુરી, ઉત્તરમાં કુબેરની ‘ મહોદ્ધા ’ પુરી અને ઇશાન ખુણામાં ઇશાનદેવની ‘ યશોવતી ’ નામની પુરી છે.

તતઃ પરસ્તાલ્લોકાલોકનામાચલો લોકા-
લોકયોરંતરાલે પરિત ઉપક્ષિપ્તઃ । યાવન્માનસો-
ત્તરમેવોરંતરં તાવતી ભૂમિઃ કાશ્ચન્યન્યાઽઽદર્શ-
તલોપમા યસ્યાં પ્રહિતઃ પદાર્થો ન કથંચિત્ પુનઃ
પ્રત્યુપલભ્યતે તસ્માત્ સર્વસત્ત્વપરિહૃતાઽઽસીત્ ।
લોકાલોક ઇતિ સમાખ્યા યદનેનાચલેન
લોકાલોકાખ્યાન્તર્વર્તિનાઽવસ્થાપ્યતે ॥૧૪-૧૬॥

[ભા. ૫-૨૦, -૩૪-૩૬

શુદ્ધોદ્દકના સમુદ્રથી આગળ ^૧લોક અને
^૨અલોક નામના બે લોકની મધ્યમાં લોકાલોક
નામનો પર્વત ઉભો કરવામાં આવેલો છે.
શુદ્ધોદ્દક સમુદ્રની આગળ માનસોત્તર પર્વત
અને મેરુના મધ્યમાં જોટલું અંતર છે તેટલા

---

૧ લોક-સૂર્યના પ્રકાશવાળો. ૨ અલોક-સૂર્યના પ્રકાશ
વિનાનો.

પ્રમાણુની (એક કરોડ સાડાસાત લાખ યોજનની પ્રાણીઓના નિવાસવાળી) સુવર્ણની ભૂમિ છે અને ત્યારપછી તેની આગળ ખીજી આદર્શ સમાન સ્વચ્છ એવી (આઠ કરોડ ઓગણચાલીસ લાખ યોજન વિસ્તારવાળી) ભૂમિ છે, કે જેના ઉપર નાખેલો કોઈપણ પદાર્થ પાછો મળી શકતો નથી અને તેથી ત્યાં કોઈપણ પ્રાણી રહેતું નથી. લોકાલોક પર્વત તે ભૂમિની આગળ આવેલો છે અને એ લોક અને અલોકની મર્યાદાનો વિભાગ પાડવા માટે રાખવામાં આવેલો છે જેથી તેનું નામ ‘લોકાલોક’ એ પ્રમાણે પાડવામાં આવ્યું છે. ૧૪-૧૬

સ તુ પञ्चाशत्કોटिगणितस्य भूगोलस्य
 तुरीयभागोऽयं लोकालोकाचलः । तदुपरिष्ठा-
 चतुसृष्वाशास्वात्मयोनिनाऽखिलजगद्गुरुणाऽधि-
 निवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्कर-

ચૂડો વામનોઽપરાજિત ઇતિ સકલલોકૈકસ્થિતિ-
હેતવઃ ॥ ૧૭-૧૮ ॥

[મા. ૫-૨૦, -૩૮-૩૯

તે લોકાલોક પર્વત પચાસ કરોડ યોજન
વિસ્તારવાળી પૃથ્વીના ચોથા ભાગમાં રહેલો છે
અને તેની ઉપર અખિલ જગતના ગુરુ બ્રહ્મદેવે
સર્વ લોકની સ્થિતિના આધારભૂત એવા ઋષભ,
પુષ્કરચૂડ, વામન અને અપરાજિત નામના ચાર
હાથી ચાર દિશાઓને વિષે રાખેલા છે. ૧૭-૧૮

યદ્બહિર્લોકાલોકાચલાત્ તતઃ પરસ્માત્
યોગેશ્વરગતિં વિશુદ્ધામુદાહરન્તિ ॥ ૧૯ ॥

[મા. ૫-૨૦, -૪૦

લોકાલોક પર્વતની બહાર જે ‘અલોક’ નામનો
લોક છે તેનાથી આગળ યોગીશ્વરોને મળતી
જે ઉત્તમ ગતિ છે તે ગતિરૂપ સ્થાન છે. ૧૯

૧ લોકાલોક પર્વતની અંદરના ભાગમાં સૂર્યના પ્રકાશવાળો
‘લોક’ નામનો લોક આવેલો છે અને તેની આગળના

હવે પાછળ જમ્બૂદ્વીપના જે ખંડો કહેવામાં આવેલા છે તે દરેક ખંડમાં ભગવાન્ કયા કયા સ્વરૂપે રહે છે અને તેમની કોણ કોણ ઉપાસના કરે છે તે કહે છે:

નવસ્વપિ વર્ષેષુ ભગવાન્ નારાયણો મહાપુરુષઃ
પુરુષાણાં તદનુગ્રહાયાત્મતત્ત્વવ્યૂહેનાત્મનાઽઘ્યાપિ
સન્નિધીયતે ॥ ૨૦ ॥

[મા. ૫-૧૭, -૧૪]

મહાપુરુષ એવા ભગવાન્ નારાયણ નવે વર્ષ-ખંડો-માં લોકોના કલ્યાણને માટે પોતાની અનેક મૂર્તિના સમૂહરૂપે સ્વસ્વરૂપે હજી સુધી સંનિહિત રહેલા છે. ૨૦

ભાગમાં અંધકારમય ‘અલોક’ નામનો લોક આવેલો છે અને ત્યાર પછી યોગીશ્વરોની ગતિરૂપ મનાતું સ્થાન આવેલું છે.

ઇલાઠ્ટે તુ ભગવાન્ ભવ એક એવ પુમા
 બ્રહ્મન્યસ્તત્રાપરો નિર્વિંશતિ ભવાન્યાઃ શાપનિ-
 મિત્તજ્ઞો યત્પ્રવેક્ષ્યતઃ સ્ત્રીભાવઃ । ભવાનીનાથઃ
 સ્ત્રીગણાર્બુદસહસ્રૈરવરુદ્ધચમાનો ભગવતશ્ચતુર્મૂર્તેર્મ-
 હાપુરુષસ્ય તુરીયાં તામસીં મૂર્તિં પ્રકૃતિમાત્મનઃ
 સંકર્ષણસંજ્ઞામાત્મસમાધિરૂપેણ સન્નિધાયૈતદ-
 ભિઘ્નન્ ભવ ઉપધાવતિ ॥ ૨૧-૨૨ ॥

[મા. ૫-૧૭, -૧૫-૧૬]

પ્રથમ ઇલાઠ્ટ ખંડને વિષે ભગવાન્ શંકર
 એકજ પુરુષ છે, કારણ કે પાર્વતીના શાપથી
 તેમાં પ્રવેશ કરનાર સ્ત્રીપણને પ્રાપ્ત થતો
 હોવાથી ખીન્ને કોઈ પણ પુરુષ તેમાં પ્રવેશ
 કરી શકતો નથી. એમાં પાર્વતીની અસંખ્ય
 દાસીઓ વડે સેવાતા ભગવાન્ શંકર, ચાર
 મૂર્તિવાળા મહાપુરુષ ભગવાન્ની ચોથી તમા-
 ગુણી એવી સંકર્ષણ નામની જે મૂર્તિ છે, કે

જેનાથી પોતાની ઉત્પત્તિ થએલી છે તેનું આત્મ-
સમાધિ વડે ધ્યાન કરી મંત્રો ભણીને સ્તવન
કરે છે. ૨૧-૨૨

તથા ચ ભદ્રશ્રવાનામ ધર્મસુતસ્તત્કુલપતયઃ
પુરુષા ભદ્રાશ્વર્ષે સાક્ષાદ્ભગવતો વાસુદેવસ્ય પ્રિયાં
તનૂં ધર્મમયીં હયશીર્ષાભિધાનાં પરમેણ સમાધિના
સન્નિધાપ્યેદમભિગૃણંત ઉપધાવન્તિ ॥ ૨૩ ॥

[મા. ૫-૧૮,-૧

તેજ પ્રમાણે ભદ્રાશ્વનામના ખંડને વિષે
ભદ્રશ્રવા નામનો ધર્મનો પુત્ર તેમજ તેના
કુલના કેટલાક મુખ્ય પુરુષો, ભગવાન્ વાસુદેવને
પ્રિય એવી તેમની સાક્ષાત્ ધર્મમયી હયગ્રીવ
નામની મૂર્તિનું પરમ સમાધિયોગ વડે ધ્યાન
કરીને મંત્રોચ્ચારણ કરતા કરતા સ્તવન
કરે છે. ૨૩

હરિવર્ષે चापि भगवान् नरहरिरूपेणास्ते....
 ....तद्वयितं रूपं महापुरुषगुणभाजनो महा-
 भागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः
 प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह तद्वर्ष-
 पुरुषैरूपास्ते.... ॥ २४ ॥

[भा. ૫-૧૮, -૭

હરિવર્ષને વિષે ભગવાન્ નરહરિરૂપ ધારણ કરીને
 રહેલા છે અને તેમના તે સુંદર સ્વરૂપની મહાપુરુષ
 સમાન ગુણવાળા, મહાન્ ભગવદ્ભક્ત અને પોતાના
 સ્વભાવ અને આચરણ વડે જોણે દૈત્ય અને
 દાનવોનાં કુલને તીર્થરૂપ બનાવેલાં છે એવા પ્રહ્લાદજી
 સતત ચાલતા એવા અનન્ય ભક્તિભાવથી તે
 હરિવર્ષમાં રહેનારા લોકો સહુવર્તમાન ઉપાસના
 કરે છે. ૨૪

केतुमालेऽपि भगवान् कामदेवस्वरूपेण ल-
 क्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां

તદ્વર્ષપતીનાં પુરુષાયુષાઽહોરાત્રપરિસંખ્યાનાનાં
 યાસાં ગર્ભાં મહાપુરુષમહાસૂતેજસોદ્વેજિતમનસાં
 વિધ્વસ્તા વ્યસવઃ સંવત્સરાંતે વિનિપતાંતિ ।
 અતીવ સુલલિતગતિવિલાસવિલાસિતરુચિરહાસ-
 લેશાવલોકલીલયા કિંચિદુત્તંભિતસુંદરભ્રૂમંડલ-
 સુભગવદનારવિન્દશ્રિયા રમાં રમયન્નિન્દ્રિયાણિ
 રમયતે । તદ્ભગવતો માયામયં રૂપં પરમસમા-
 ધિયોગેન રમાદેવી સંવત્સરસ્ય રાત્રિષુ
 પ્રજાપતેર્દુહિતૃભિરુપેતાઽહસ્તુ ચ તદ્ભર્તૃભિરુ-
 પાસ્તે .... ॥ ૨૫-૨૭ ॥

[મા. ૫-૧૮, -૧૫-૧૭]

કેતુમાલ ખંડને વિષે પણ ભગવાન્ લક્ષ્મીનું,
 સંવત્સરરૂપ પ્રભાપતિની પુત્રીઓનું અને તે વર્ષના
 સ્વામી એવા પ્રભાપતિના પુત્રોનું પ્રિય કરવાની

ઇચ્છાથી કામદેવરૂપે રહે છે. તે પ્રભાપતિની પુત્રીઓની સંખ્યા બ્રહ્માના આયુષ્યના દિવસોની સંખ્યાવાળી એટલે અઠાર હજારની છે અને ત્યાં ઉદાસી ચિત્તવાળી તે પુત્રીઓના ગર્ભો સંવત્સરના અંતમાં મહાપુરુષ ભગવાનના અસ્ત્રના તેજથી નાશ પામી પ્રાણુરહિત થઇને પડે છે. તે કામદેવ અત્યંત સુંદર ગતિ, વિલાસો અને ઉત્તમ પ્રકારનાં મનોહર મંદ હાસ્યથી જોવા વડે તેમજ કંઈક ઉન્નત થએલી બ્રહ્મદેવથી સુંદર જણાતા મુખકમળની શોભા વડે લક્ષ્મીજીને રમાડતા ઇન્દ્રિયોને પણ રમાડે છે. તે ભગવાનના માયામય સ્વરૂપની તેમનાં પત્ની લક્ષ્મીજી ઉત્તમ સમાધિયોગવડે સંવત્સરની રાત્રિઓમાં પ્રભાપતિની પુત્રીઓની સાથે અને દિવસોમાં તેમના સ્વામીઓ સાથે ઉપાસના કરે છે. ૨૫-૨૭

રમ્યકે ચ ભગવતઃ પ્રિયતમં માત્સ્યમવ-
તારરૂપં તદ્વર્ષપુરુષસ્ય મનોઃ પ્રાક્ પ્રદર્શિતમ્ ।
સ ઇદानीમપિ મહતા ભક્તિયોગેનારાધ-
યતિ.... ....॥ ૨૮ ॥

[મા. ૫-૧૮, -૨૪]

રમ્યક ખંડને વિષે ભગવાનને અત્યંત પ્રિય એવું
તેમના અવતારરૂપ મત્સ્યસ્વરૂપ રહેલું છે, કે
જે તે રમ્યક ખંડના સ્વામી મનુને ભગવાને પૂર્વે
ખતાવ્યું હતું. તે મનુ-રાજા હજી સુધી પણ તે
મત્સ્યસ્વરૂપની મહાન્ ભક્તિયોગથી આરાધના
કરે છે. ૨૮

હિરણ્મયેऽપિ ભગવાન્ નિવસતિ કૂર્મતનું
વિભ્રાણસ્ય તસ્ય તત્પ્રિયતમાં તનુમર્યમા સહ
વર્ષપુરુષૈઃ પિતૃગણાધિપતિરુપધાવતિ....॥ ૨૯ ॥

[મા. ૫-૧૮, -૨૯]

હિરણ્મય ખંડને વિષે લગવાન્ કૂર્મનું સ્વરૂપ
ધારણ કરીને નિવાસ કરે છે અને તેમની તે
અત્યંત પ્રિયમૂર્તિની પિતૃઓના અધિપતિ અર્યમા
દેવ તે વર્ષના પુરુષોની સાથે મલીને ઉપાસના કરે
છે. ૨૯

उत्तरेषु च कुरुषु भगवान् यज्ञपुरुषः कृत-
वराहरूप आस्ते । तं तु देवी ह्येषा भूः सह
कुरुभिरस्खलितभक्तियोगेनोपधावति....॥ ३० ॥

[મા. ૫-૧૮, -૩૪

ઉત્તર કુરુખંડને વિષે લગવાન્ યજ્ઞપુરુષ વિરાટનું
સ્વરૂપ ધારણ કરીને રહેલા છે અને તે
સ્વરૂપની પૃથિવી દેવી તે કુરુખંડના રહેવાશી-
ઓની સાથે અનન્ય ભક્તિભાવથી આરાધના
કરે છે. ૩૦

કિંપુરુષે વર્ષે ભગવંતમાદિપુરુષં લક્ષ્મણા-
ગ્રજં સીતાભિરામં શ્રીરામં તચ્ચરણસન્નિકર્ષા-
ભિરતઃ પરમભાગવતો હનુમાન્ સહ કિંપુરુષૈ-
રવિરતભક્તિરુપાસ્તે ॥ ૩૧ ॥

[મા. ૫-૧૯, -૧]

કિંપુરુષખંડને વિષે ભગવાન્ રામચંદ્રજીનાં
ચરણની સમીપમાં રહેવા માટે પ્રીતિવાળા પરમ
ભગવદ્ભક્ત હનુમાન્ અવિચલ ભક્તિયોગથી તે
કિંપુરુષખંડના રહેવાશીઓની સાથે આદિપુરુષ,
લક્ષ્મણના મોટાભાઈ અને સીતાને આનંદ આપનાર
ભગવાન્ રામચંદ્રની ઉપાસના કરે છે. ૩૧

ભારતેડપિ વર્ષે ભગવાન્ નરનારાયણાખ્ય
આકલ્પાંતમુપચિતધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યૈશ્વર્યોપશમોપરમા-
ત્મોપલંભનમનુગ્રહાયાત્મવતામનુકંપયા તપો-

ઽવ્યક્તગતિશ્વરતિ । તં ભગવાન્ નારદો
વર્ણાશ્રમવતીભિર્ભારતીભિઃ પ્રજાભિર્ભગવત્પ્રોક્તા-
ભ્યાં સાંખ્યયોગાભ્યાં ભગવદનુભાવોપવર્ણનં
સાવર્ણેરુપદેક્ષ્યમાણઃ પરમભક્તિભાવેનોપસરતિ
.... ॥ ૩૨-૩૩ ॥

[મા. ૫-૧૯, -૯-૧૦

ભારતવર્ષને વિષે ભગવાન્ નરનારાયણ આત્મ-
નિષ્ઠ પુરુષોના કલ્યાણને માટે દયાયુક્ત થઈને
ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, ઉપશમ અને
શાંતિની વૃદ્ધિ થતાં આત્મસાક્ષાત્કાર થાય તે
પ્રમાણે ગુપ્ત રીતે રહીને તપશ્ચરણ કરે છે.
તેમની, ભગવાને કહેલા સાંખ્ય તથા યોગ
વડે ભગવાન્ના પ્રભાવનુંજ વર્ણન કરનારા
શાસ્ત્રનો સાવર્ણિમનુને ઉપદેશ આપનારા
ભગવાન્ નારદ વર્ણુ તથા આશ્રમ પ્રમાણે ચાલનારી

ભારતવર્ષની પ્રજાઓ સાથે પરમભક્તિભાવથી
આરાધના કરે છે. ૩૨-૩૩

હવે આ ઉપરોક્ત સર્વ ખંડોને વિષે ભરતખંડ
એ કર્મભૂમિ હોવાથી ઉત્તમ માનવામાં આવેલો છે
અને તેથી તેની શ્રેષ્ઠતા ખતાવે છે:

हेमाद्रिदाक्षिणं यद्वै विंध्याद्रेरुत्तरं तथा ।

आहुस्तद्भारतं वर्षं शुभाशुभफलप्रदम् ॥ ૩૪ ॥

[પ. ક્રિ. ૨-૨૪

હિમાલયની દક્ષિણ તરફ અને વિંધ્યાચલની
ઉત્તર તરફ જે વર્ષ છે તેને ‘ભારતવર્ષ’
કહેવામાં આવે છે અને તે શુભાશુભ ફલને
આપવાવાળું છે. ૩૪

अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ।

यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥૩૫॥

कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसंचयात् ॥૩૬॥

[વિ. પુ.

હે મહામુને ! આ જમ્બુદ્વીપને વિષે પણ ભરતખંડ એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે એ કર્મભૂમિ છે અને ખીજા ખંડો એ ભોગભૂમિઓ છે, અને તેથી પુણ્યસંચય કરવાથી પ્રાણી કેાઈકેજ વખત એ ભરતખંડમાં મનુષ્યજન્મ ધારણ કરે છે. ૩૫-૩૬

સર્વ ખંડ કરતાં આ ખંડમાં જન્મ લેનારનોજ જન્મ સફળ માનવામાં આવે છે તે કહે છે:

गायन्ति देवाः किल गीतकानि

धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।

स्वर्गापवर्गस्य च हेतुभूते ।

भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥૩૭॥

[વિ. પુ.

ભરતખંડની ઉત્તમતા માટે દેવો પણ એવાં ગાન કરે છે કે, “ દેવપણામાંથી પણ બ્રહ્મ થઈને પુરુષરૂપે જે સ્વર્ગ અને મોક્ષના કારણભૂત

એવી ભરતખંડની ભૂમિને વિષે અવતરે છે તે
ખરેખર ધન્ય છે. ” ૩૭

आसाद्य भारतं वर्षं ये जन्मनि नरोत्तमाः ।
धर्मकर्माणि कुरुते ते सर्वे केशवोपमाः ॥ ३८ ॥
[પ. ક્રિ. ૨-૨૫

જે ઉત્તમ મનુષ્યો ભરતખંડમાં અવતાર
લઈ પોતાના જન્મને વિષે ધર્મનાં કર્મો કરે
છે તે સર્વ ભગવાન્ની સમાન માનવામાં
આવેલાં છે. ૩૮

कर्मभूमौ कृतं कर्म शुभं वाऽशुभमेव वा ।
तत्फलं भुञ्जते लोको भोगभूमिषु सत्तम ॥ ३९ ॥
[પ. ક્રિ. ૨-૨૬

ભરતખંડની કર્મભૂમિને વિષે મનુષ્યોએ જે કંઈ
શુભ અથવા અશુભ કર્મ કર્યું હોય તેનું ફળ
હે વિપ્રવર્ય ! તે (અન્યખંડોરૂપી) ભોગભૂમિઓને
વિષે ભોગવે છે. ૩૯

કર્મભૂમિં સમાગત્ય યો ધર્મકર્મસૂદ્યતઃ ।

ન ચ તેન સમઃ કોઽપિ ત્રિષુ લોકેષુ વિદ્યતે ॥૪૦॥

તસ્ય સ્યાત્સફલં જન્મ જીવિતં ચ સુજીવિતમ્ ॥૪૧॥

[પ. ક્રિ. ૨, ૨૭-૨૮

કર્મભૂમિને વિષે આવીને જે મનુષ્ય ધર્મકર્મ કરવામાં ઉદ્યુક્ત રહે છે તેના સમાન ત્રણે લોકને વિષે કેાઈપણ નથી અને તેનોજ જન્મ સફળ માનવામાં આવેલો છે, તેમ જીવન પણ તેનુંજ ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. ૪૦-૪૧

इति श्रीपुरुषोत्तमगीतायां जम्बूद्वीपे नवखण्डवर्णनं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

ઇતિ શ્રીપુરુષોત્તમગીતાને વિષે જમ્બૂદ્વીપમાં 'નવખંડ-વર્ણન' નામનો અધ્યાય ૪ થો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫

આગળના અધ્યાયોમાં સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેમાં સૃષ્ટિમાં મનુષ્યજન્મ પામી દરેક વ્યક્તિએ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવા યત્ન કરવો જોઈએ અને તેથી સંસારમાં મનુષ્યને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવા માટે આગળ સંસારની જે ઉત્પત્તિ કહી તે સંસારભૂત જગત્ને વૃક્ષરૂપે કહી હવે તેનું વિનાશિપાણું દેખાડે છે:

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ૧ ॥

[મ. ૧૫,-૧

આ સંસારરૂપી વૃક્ષને (મૂલ પુરુષોત્તમ ભગવાનરૂપ) ઉંચા મૂલવાળો, (હિરણ્યગર્ભ વગેરે જીવોરૂપ) નીચી શાખાવાળો, અને વેદો જેનાં પાંદડાં છે એવા (લાંબો વખત

ચાલતો હોવાથી) અવ્યય, (ખીજે દિવસે ન રહેતો હોવાથી) અશ્વત્થ-વિનાશી પીપળાના વૃક્ષ-રૂપે કહે છે. એ વૃક્ષને જે જાણે છે તેજ ખરો વેદને જાણનારો છે.-એનું જેને ખરું જ્ઞાન થાય છે તેજ જ્ઞાની થઈ આત્મકલ્યાણ કરી શકે છે. ૧

એ સંસારરૂપી વૃક્ષનો ત્યાગ કરી પરમાત્માના પરમપદને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તે કહે છે:

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે

નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।

અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલ-

મસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્વા ॥ ૨ ॥

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં

યસ્મિન્ ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ ।

તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે

યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥ ૩ ॥

[મ. ૧૫, -૩-૪

એ સંસારરૂપી વૃક્ષનું કેવું સ્વરૂપ છે તે આ લોકમાં પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી-સમજાતું નથી-તેમ તેનાં અંત, આદિ અથવા સ્થિતિ પણ સમજી શકાતાં નથી અને તેથી અત્યંત દૃઢ મૂલવાળા એ સંસારરૂપી પીપળાના વૃક્ષને અનાસક્તિરૂપી દૃઢ શસ્ત્રવડે છેદી નાખીને પછી ‘હું તે આદિપુરુષને શરણે જાઉં છું, કે જેનાથી આ પ્રાચીન એવી સંસારની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે’ એવી ભાવનાથી પરમાત્માના (પરમ) તે પદને ખોળવું કે જ્યાં ગએલા ફરીથી આ સંસારને વિષે પાછા આવતા નથી. ૨-૩

હવે પરમાત્માના પરમપદને ખોળવા માટે પ્રથમ તે પરમાત્મા તથા અન્ય જે પુરુષો છે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે અને તેથી તે પુરુષોનું કથન કરે છે:

દ્વાविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एवच ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ૪ ॥

[મ. ૧૫, - ૧૬]

આ લોકમાં ‘ક્ષર’ અને ‘અક્ષર’ એવા બે પુરુષો છે, તેમાં સર્વ પ્રાણિમાત્ર વિનાશી હોવાથી ‘ક્ષર’ કહેવાય છે અને જે કૂટસ્થ છે તે અવિનાશી હોવાથી ‘અક્ષર’ કહેવાય છે. ૪

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ ૫ ॥

[મ. ૧૫, - ૧૭

ઉપરોક્ત બન્ને પુરુષોથી જે બીજો એક પુરુષ છે તે ઉત્તમ-પુરુષોત્તમ-છે અને તેને પરમાત્મા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે, કે જે અવિનાશી નિયન્તારૂપે ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરી તેને ધારણ કરે છે અને રક્ષે છે. ૫

હવે એમાં જે અક્ષર પુરુષ છે તેનું વર્ણન કરે છે:

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ૬ ॥

[મ. ૮, - ૨૦

તે વ્યક્ત એટલે આધિભૌતિક ક્ષર પુરુષથી અન્ય જે બીજો સનાતન પુરુષ છે તે અવ્યક્ત અક્ષર પુરુષ છે, કે જે સર્વ ભૂતો નાશ પામવા છતાં પણ કદી નાશ પામતો નથી. ૬

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ७ ॥

[મ. ૮, -૨૧

એ અવ્યક્તને અક્ષર કહેવામાં આવે છે અને એનેજ પરમગતિ કહે છે, કે જેને પ્રાપ્ત થઇને યોગનિષ્ઠ પુરુષો પાછા આ લોકમાં આવતા નથી, અને તેથી એજ માફે પરમ ધામ છે. ૭

વળી અક્ષરબ્રહ્મ કેને કહે છે તથા યોગીઓ તેને કેવી રીતે બુઝે છે તે કહે છે:

दिशश्च विदिशः सर्वा ऊर्ध्वाधो व्याप्नुवच्च यत् ।
अक्षरं ब्रह्म कथितं सच्चिदानंदलक्षणम् ॥ ८ ॥

પ્રકૃતિં પુરુષં ચોભૌ તત્કાર્યાણ્યપિ સર્વશઃ ।
વ્યાપ્તં યદ્યોગસંસિદ્ધાઃ ષટ્ચક્રાણિ નિજાન્તરે ।
વ્યતીત્ય મૂર્ધ્નિ પશ્યતિ વાસુદેવપ્રસાદતઃ ॥ ૯ ॥

જે સર્વ દિશાઓ તથા વિદિશાઓ અને ઉપર તથા નીચે વ્યાપીને રહેલું છે તેજ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ કહેવામાં આવે છે, કે જે પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ બન્ને તથા તેમનાં સર્વ કાર્યમય જગદાદિને પણ વ્યાપીને રહેલું છે. તેને યોગની સિદ્ધિ પામેલા યોગીશ્વરો પોતાની અંદર રહેલાં (મૂલાધારચક્ર, સ્વાધિષ્ઠાનચક્ર, મણિપૂરચક્ર, અનાહતચક્ર, વિશુદ્ધિચક્ર અને આજ્ઞાચક્ર એ) ચક્રોને ઉલ્લંઘીને ભગવાન્ વાસુદેવની કૃપા થકી પોતાના બ્રહ્મરન્ધ્રને વિષે જુએ છે. ૮-૯

કેટલાક માત્ર તેજનેજ જુએ છે ત્યારે કેટલાક તેજમાં પરમાત્માને જુએ છે તે કહે છે:

તદ્બ્રહ્મપુરમિત્યાહુર્ભગવદ્ધામ શાશ્વતાઃ ।

યસ્યાન્તિકેષુ પરિતાસ્તિષ્ઠન્ત્યર્ચકકોટયઃ ॥ ૧૦ ॥

કૃષ્ણસ્યાનુગ્રહો યસ્મિન્ સ તેજાસિ તમીક્ષતે ।

કેવલં તેજ એવાન્યે પશ્યન્તિ ન તુ તં મુને ॥ ૧૧ ॥

તે ભગવાન્ના ધામને ત્યાં ચિરકાલ રહેનારાઓ
'બ્રહ્મપુર' એ પ્રમાણે કહે છે, કે જેની સમીપમાં
ચારે બાજુ કરોડો (ભગવાન્ના) સેવકો રહેલા
હોય છે. પરંતુ હે મુને ! તેમાં ભગવાન્
શ્રીકૃષ્ણનો જેના પર અનુગ્રહ હોય છે તેજ ભક્ત
પરમાત્માના તેજને વિષે તે પરમાત્માનાં દર્શન
કરે છે જ્યારે બીજા કેટલાક તો તે પર-
માત્માનાં દર્શન ન કરતાં કેવળ તેજનેજ જોઈ
શકે છે. ૧૦-૧૧

આગળ જે ધામ કહ્યું તેનું હવે વિશેષ વર્ણન
કરે છે :

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાઙ્કો ન પાવકઃ ।
યદ્ભત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૧૨ ॥

[મ. ૧૫, -૬

તે (મારા) ધામને સૂર્ય પ્રકાશી શકતો નથી, ચન્દ્ર પ્રકાશી શકતો નથી તેમ અગ્નિ પણ પ્રકાશમાન કરી શકતો નથી અને જ્યાં જઈને યોગીઓ પાછા આ લોકમાં આવી શકતા નથી તે મારું પરમ ધામ છે. ૧૨

સૂર્ય વગેરેમાં પણ પોતાનુંજ તેજ રહેલું છે અને સર્વવ્યાપક તથા જો કોઈ જાણુવા જેવી વસ્તુ હોય તો તે પોતે પુરુષોત્તમજ છે તે કહે છે:

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્દાસયતેઽશ્વિલમ્ ।
યચ્ચન્દ્રમસિ યચ્ચાગ્રૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥ ૧૩ ॥

[મ. ૧૫, -૧૨

સૂર્યમાં જે તેજ રહેલું છે, ચન્દ્રમાં જે તેજ રહેલું છે અને અગ્નિમાં જે તેજ રહેલું છે તે,

તેમ સમગ્ર જગત્ને જે તેજ પ્રકાશિત કરે છે તે
તેજ માફ છે એમ (હે અર્જુન !) તું જાણુ. ૧૩

હવે પોતે જે મૂલ પુરુષોત્તમ લગવાન્ છે તેની
મહત્તા દેખાડે છે:

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ ૧૪ ॥

[મ. ૧૫, - ૧૮

જે હેતુથી ક્ષર પુરુષથી હું પર છું અને અક્ષર
પુરુષથી પણ હું ઉત્તમ છું એ હેતુથીજ લોકમાં
અને વેદમાં હું ‘ પુરુષોત્તમ ’-પુરુષોમાં ઉત્તમ
એ-નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો છું. ૧૪

પરમાત્મા હવે પોતાની મુખ્ય વિભૂતિનું સ્વરૂપ
કહે છે:

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ ૧૫ ॥

[મ. ૧૦, - ૨૦

હે નિદ્રાને જીતનાર-અર્જુન ! સર્વ પ્રાણિમાત્રની
અંદર રહેલો આત્મા હું છું તેમ ભૂતોનો આદિ,
મધ્ય અને અંત અર્થાત્ તેઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
તથા લયરૂપ પણ હું જ છું. ૧૫

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ ૧૬ ॥

[મ. ૧૫, - ૧૫

સર્વના હૃદયમાં અંતર્યામિરૂપે હું જ રહેલો છું,
પ્રાણિમાત્રને સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિસ્મૃતિ એ સર્વ
મારાથીજ થાય છે, સર્વ વેદોવડે જાણવા યોગ્ય
હું જ છું અને વેદાન્તશાસ્ત્રનો કર્તા તથા વેદને
જાણનારો પણ હું જ છું. ૧૬

એ પ્રમાણે પોતાની ઉત્તમતા તથા વ્યાપકતા
બતાવી હવે પોતાને પુરુષોત્તમરૂપે ભજનાર
ભક્તની મહત્તા બતાવે છે:

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।
સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૭ ॥

[મ. ૧૫, - ૧૯]

હે ભારત-અર્જુન ! આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય
મોહરહિત થઈને મને પુરુષોત્તમ જાણે છે તે
સર્વ વસ્તુનો જ્ઞાતા થઈને સર્વ ભાવથી મને
ભજે છે. ૧૭.

આ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ વર્ણન કરી ત્યારપછી
લગવાનું પોતાની પ્રકૃતિનું કથન કરે છે. તેમાં
પ્રથમ ‘ અપરા ’ પ્રકૃતિને કહે છે:

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।
અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૧૮ ॥

[મ. ૭, - ૪]

હે અર્જુન ! ભૂમિ, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ,
મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ મારી જુદી જુદી
આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે. ૧૮

અપરા પ્રકૃતિનું કથન કરી હવે ‘પરા’ પ્રકૃતિને કહે છે:

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૧૯ ॥

[મ. ૭, -૫

આ (ભૂમિરાપો એ ૨લોકથી કરેલી) તો મારી ‘અપરા’ પ્રકૃતિ છે, પરંતુ એથી બુદ્ધી જીવરૂપ થએલી બીજી પ્રકૃતિને તું ‘પરા’ પ્રકૃતિ બાણ, કે હે મહાબાહો ! જેણે આ જગત્ને ધારણ કરેલું છે. ૧૯

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ २० ॥

[મ. ૭, -૬

સર્વ સ્થાવર તથા જંગમ ભૂતો આ મારી બે પ્રકૃતિથીજ ઉત્પન્ન થએલાં છે એમ તું સમજ, અને તેથી આ સમગ્ર જગત્ની ઉત્પત્તિરૂપ તથા પ્રલયરૂપ હું જ છું. ૨૦

મત્તઃ પરતરં નાન્યર્તિક્ચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૨૧ ॥

[મ. ૭, - ૭

હો ધનંજય ! મારાથી અત્યંત ઉત્તમ એવું બીજું કંઈપણ નથી, અને દોરામાં જેમ મણુકા પરોવેલા હોય છે તેમ આ સર્વ જગત્ મારે વિષેજ પરોવાયલું છે. અર્થાત્ સર્વનો આધાર માત્ર હું એકજ છું એમ તું જાણ. ૨૧

હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષ જ સંસારના કારણભૂત છે એમ જણાવવા કહે છે:

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્ધચનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥૨૨॥

[મ. ૧૩, - ૧૯

પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંનેને તું અનાદિ જાણ અને દેહેન્દ્રિયોના વિકારો તથા ગુણો એ સર્વને તું પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા જાણ. ૨૨

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

[મ. ૧૩, -૨૦

શરીર અને ઇન્દ્રિયોરૂપી કાર્યકારણના કર્તાપણા-
માં પ્રકૃતિજ હેતુ કહેવાય છે અને સુખદુઃખોના
લોકતાપણામાં પુરુષ હેતુ કહેવાય છે. ૨૩

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ ભુક્તે પ્રકૃતિજાન્ ગુણાન્ ।

કારણં ગુણસજ્જનેઽસ્ય સદસત્રોનિજન્મસુ ॥ ૨૪ ॥

[મ. ૧૩, -૨૧

પુરુષ પ્રકૃતિને વિષેજ રહીને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન
થએલા સુખદુઃખાદિ ગુણોને ભોગવે છે, અને
તે ઉત્તમ તથા અધમ યોનિઓમાં જન્મ લે છે
તેનું કારણ પણ પ્રકૃતિના ગુણોનો સંગજ છે. ૨૪

પુરુષ અને પ્રકૃતિને સેવનારા જીવોમાં કયા
જીવો ઉત્તમ મનાય છે તથા કયા જીવો અધમ
ગણાય છે તે હવે કહે છે:

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૨૫॥

[મ. ૯, - ૧૨]

વ્યર્થ આશાવાળા, વ્યર્થ કર્મ કરનારા, અસત્ શાસ્ત્રરૂપી મિથ્યા જ્ઞાનને મેળવનારા અને અવ્યવસ્થિત ચિત્તવાળા જીવો રાક્ષસી-તમોગુણયુક્ત હિંસક તથા આસુરી-રજોગુણ યુક્ત-બુદ્ધિને બ્રહ્મ કરનારી અને જીવોને મોહપાશમાં બાંધનારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહે છે. ૨૫

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥૨૬॥

[મ. ૯, - ૧૩]

જે દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને રહેલા મહાપુરુષો છે તે તો હે પાર્થ ! મને સર્વ પ્રાણીઓનો આદિ અને અવિનાશી સમજીને અનન્ય મનથી ભારીજ ઉપાસના કરે છે. ૨૬

હવે શરીરોની ઉત્પત્તિ અને જીવોના બંધનમાં શું કારણ છે તે કહે છે:

મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભે દધામ્યહમ્ ।
સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥ ૨૭ ॥
[મ. ૧૪, -૩]

હે ભારત ! મહદ્બ્રહ્મ-પ્રકૃતિ એ મારી યોનિ એટલે મારે ગર્ભ રાખવાનું સ્થાન છે. તેને વિષે હું ગર્ભને રાખું છું અને તેથી સર્વ પ્રાણિમાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૨૭

સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સંભવન્તિ યાઃ ।
તાસાં બ્રહ્મ મહદ્યોનિરહં બીજપ્રદઃ પિતા ॥ ૨૮ ॥
[મ. ૧૪, -૪]

હે કૌન્તેય ! સર્વ યોનિઓને વિષે જે શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તેમની યોનિ-માતા-મહદ્બ્રહ્મ-પ્રકૃતિ છે અને બીજદાતા પિતા હું છું. ૨૮

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ।

નિબઘ્નન્તિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥ ૨૯ ॥

[મ. ૧૪, -૫]

હે મહાબાહુ અર્જુન ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા ત્રણ ગુણો શરીરને વિષે અવિનાશી એવા પણ આત્માને બંધનયુક્ત કરે છે. (આથીજ બંધન પામી આત્મા સંસાર-ચક્રમાં પડે છે.) ૨૯

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિજૈર્મુક્તં યદેભિઃ સ્યાન્નિમિર્ગુણૈઃ ॥૩૦॥

[મ. ૧૮, -૪૦]

પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં કે દેવોને વિષે પણ એવું કોઈપણ પ્રાણી નહિ હોય કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા એ સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણથી મુક્ત હોય. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાત્ર આ ત્રણ ગુણથી યુક્ત થઈને રહેલું છે. ૩૦

સંસારમાં જન્મેલા જીવનું પોતાનાથી અલેદપણું
તથા તે કેવી રીતે સંસારી થાય છે તે હવે
જણાવે છે:

મમૈવાંશો जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥૩૧॥

[મ. ૧૫, - ૭

આ જીવલોકમાં-સંસારને વિષે-મારોજ એક
સનાતન અંશ જીવરૂપે થઈને (પ્રલય વેળાએ)
પ્રકૃતિમાં લય પામેલાં મન અને ઇન્દ્રિયોનું
(ઉપલોગ માટે) આકર્ષણ કરે છે. ૩૧

સંસાર માયાવી છે અને તેથી માયાને તરવી
દુઃસ્તર છે, છતાં જે પરમાત્માને લજે છે તેજ એ
માયાને તરી શકે છે તે કહે છે:

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ૩૨ ॥

[મ. ૭, - ૧૪

એ મારી (ત્રણ) ગુણવાળી દેવી માયા દુઃખથી તરી શકાય તેવી છે અને તેથી જેઓ મારે શરણુ આવે છે તેઓ જ એ માયાને તરી શકે છે. ૩૨

પ્રકૃતિનું વર્ણન કરી હવે તે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા આ સમગ્ર જગતના કલ્યાણને માટે પરમાત્મા યુગના અંતમાં જે અવતાર ધારણુ કરે છે તે અવતાર ક્યારે ક્યારે અને શા કારણથી ધારણુ કરે છે તે કહે છે:

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥૩૩॥

[મ. ૪, - ૭

હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થતો જાય છે અને અધર્મનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે હું મારા આત્માને સરજી છું. અર્થાત્ ત્યારે હું અવતાર ધારણુ કરું છું. ૩૩

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।
ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૩૪ ॥

[મ. ૪, -૮

સાધુઓના સંરક્ષણને માટે, પાપીઓના વિનાશને માટે અને ધર્મની સ્થાપના કરવાને માટે હું પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર ધારણ કરું છું. ૩૪

પરમાત્માના અનેક અવતારો થાય છે તે તથા તેમાં ખાસ કરી કયા યુગમાં કયા અવતાર ઉત્તમ ગણાય છે તે કહે છે:

અવતારા હ્યસંખ્યેયા હરેઃ સત્ત્વનિધેર્દ્વિજાઃ ।
યથાઽવિદાસિનઃ કુલ્યાઃ સરસઃ સ્યુઃ સહસ્રશઃ ॥ ૩૫ ॥

[મા. ૧-૩, -૨૬

હે દ્વિજો ! જેમ સરોવરમાંથી હજારો નહેરો ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે સત્ત્વોના ભંડારરૂપ હરિના પશુ અસંખ્ય અવતાર થાય છે. ૩૫

દત્તાત્રેયઃ કૃતયુગે ત્રેતાયાં રઘુનન્દનઃ ।

દ્વાપરે વાસુદેવઃ સ્યાત્ કલૌસ્વામી વૃષાત્મજઃ ॥૩૬॥

સત્યયુગને વિષે દત્તાત્રેય, ત્રેતાયુગમાં રામ-
ચંદ્રજી, દ્વાપરમાં વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ અને
કલિયુગને વિષે વૃષના પુત્ર શ્રીસ્વામી ઉત્તમ
અવતાર માનવામાં આવેલા છે. ૩૬

પાશ્વણ્ડબહુલે લોકે સ્વામિનામ્ના હરિઃ સ્વયમ્ ।

પાપપંકનિમગ્નં તજ્જગદુદ્ધારયિષ્યતિ ॥ ૩૭ ॥

[પ. પુ.

પાખંડથી ભરપૂર એવા આ લોકમાં શ્રીહરિ
પરમાત્મા પોતે ‘સ્વામી’ નામ ધારણ કરીને પાપરૂપ
કાદવમાં ડુબેલા જગત્નો ઉદ્ધાર કરશે. ૩૭

શ્રીકૃષ્ણપ્રભુએજ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે તે
કહે છે:

ભક્તાનામેવ નિસ્તારઃ કૃતઃ કૃષ્ણેન સંસૃતેઃ ।

અતો નિરોધો ભક્તાનાં પ્રપશ્ચસ્યેતિ નિશ્ચયઃ ॥૩૮॥

ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણેજ આ સંસારમાંથી ભકતોનો ઉદ્ધાર કરેલો છે અને તેથીજ ભકતો આ જગત્ના પ્રપંચથી રહિત થાય છે એમ (મારો) નિશ્ચય છે. ૩૮

પોતાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મનુષ્યને સર્વ યુગ કરતાં કલિયુગજ ઉત્તમ યુગ છે એ પ્રસંગોપાત કહે છે:

કૃતાદિષુ પ્રજા રાજન્ કલાવિચ્છન્તિ સંભવમ્ ।
કલૌ સ્વલુ ભવિષ્યન્તિ નારાયણપરાયણાઃ ॥૩૯॥

[મા. ૧૧-૫, -૩૮

હે રાજન્ ! “ કલિયુગમાંજ પ્રજા નારાયણની ભક્તિમાં તત્પર રહેશે ” એમ સમજી સત્યયુગ વગેરે યુગમાં ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા પણ કલિયુગમાંજ જન્મ લેવા માટે ઇચ્છા કરે છે. ૩૯

પરમાત્મા અવતાર ધારણ કરે છે, પરંતુ તેમની તે અવતારની મહત્તા માટે તેમનામાં

ઉત્તમ પ્રકારના કયા કયા ગુણો નિત્ય રહેલા છે તે
હવે કહે છે:

સત્યં શૌચં દયા ક્ષાંતિસ્ત્યાગઃ સંતોષ આર્જવમ્
શમો દમસ્તપઃ સામ્યં તિતિક્ષોપરતિઃ શ્રુતમ્ ॥૪૦॥
જ્ઞાનં વિરક્તિરૈશ્વર્યં શૌર્યં તેજો બલં સ્મૃતિઃ ।
સ્વાતંત્ર્યં કૌશલં કાન્તિર્ધૈર્યં માર્દવમેવચ ॥૪૧॥
પ્રાગલ્ભ્યં પ્રશ્રયઃ શીલં સહ ઝર્જો બલં ભગઃ ।
ગાંભીર્યં સ્થૈર્યમાસ્તિક્યં કીર્તિર્માનોઽનહંકૃતિઃ ॥૪૨॥

[મા. ૧-૧૬, -૨૬-૨.

સત્ય, પવિત્રતા, દયા, ક્ષાંતિ, ત્યાગ, સંતોષ
સરળતા, શમ, ઇન્દ્રિયદમન, તપ, સમતા
તિતિક્ષા, ઉપરતિ, શાસ્ત્રશ્રવણ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય
ઐશ્વર્ય, શૌર્ય, તેજ, બલ, સ્મરણશક્તિ
સ્વતંત્રતા, કુશલતા, કાન્તિ, ધૈર્ય, કેમલતા
ચતુરાઈ, વિનય, વિવેક, મહત્તા, શક્તિ
સંપત્તિ, ગંભીરતા, સ્થિરતા, આસ્તિકતા, કીર્તિ

માન-પૂજ્યતા અને નિરભિમાનપણું-આ સર્વ
પરમાત્મામાં રહેલા ઉત્તમ ગુણો છે. ૪૦-૪૨

વળી પરમાત્મામાં પરમાત્મા તરીકેનાં છ અંગ
ક્યાં ક્યાં છે તે કહે છે:

સર્વજ્ઞતા તૃપ્તિરનાદિબોધઃ

સ્વતંત્રતા નિત્યમલુપ્તદૃષ્ટિઃ ।

અનંતશક્તિશ્ચ વિભોર્વિભુજ્ઞાઃ

ષડાહુરંગાનિ મહેશ્વરસ્ય ॥ ૪૩ ॥

[વા. પુ.

વિભુને જાણનારા પુરુષો સર્વજ્ઞપણું, આત્મ-
સંતોષ, અનાદિજ્ઞાન, સ્વતંત્રતા, હુમેશાં અવિનાશિ
દૃષ્ટિ અને અનંતશક્તિ એ છ ગુણો મહેશ્વર
એવા પરમાત્માનાં છ અંગ છે એમ કહે છે.
અર્થાત્ આ ગુણો જેનામાં હોય તેજ મહેશ્વર
કહેવાય છે. ૪૩

હવે વિષ્ણુ પરમાત્મા કેને કહેવા તે કહે છે:

ધ્વજવજ્રાંકુશચ્છત્રશંખપદ્માદયસ્તલે ।

પાણિપાદેષુ દૃશ્યન્તે યસ્ય સ શ્રીપતિઃ પુમાન્ ॥૪૪॥

ધ્વજ, વજ્ર, અંકુશ, છત્ર અને શંખ, ચક્ર, ગદા તથા પદ્મ એ જેના હાથ અને પગનાં તળીઆમાં જણાય તે પુરુષ ભગવાન્ વિષ્ણુ અથવા તો શ્રીમાન્ પુરુષ છે એમ સમજવું. ૪૪

સર્વ દેવોમાં શ્રીહરિ કેને કહેવા તથા તેની ઉપાસના કરનાર કેળુ કેવા કેવા કહેવાય છે તે કહે છેઃ
एक एव हरिः स्वामिशब्दवाच्योऽस्ति सर्वथा ।

અન્યસ્તુ તદુપાસ્ત્યામ્નગુણયોગાત્તથોચ્યતે ॥ ૪૫ ॥

‘સ્વામી’ શબ્દથી જે કહેવાય છે તેજ એક ખરેખર હરિ છે, બાકી બીજા તો તેની ઉપાસનાથી તથા ભક્ત તરીકે (સ્વામિનારાયણ)ના ગુણોથી હરિના જેવા કહેવાય છે. ૪૫

હવે પરમાત્માના જે અવતારો થાય છે તે કેટલા પ્રકારના માનવામાં આવેલા છે તે કહે છેઃ

અંશોંશોંઽશસ્તથાઽઽવેશઃ કલા પૂર્ણઃ પ્રકથ્યતે ।

વ્યાસાદ્યૈશ્ચ સ્મૃતઃ ષષ્ઠઃ પરિપૂર્ણતમઃ સ્વયમ્ ॥૪૬॥

વ્યાસાદિ મહાપુરુષોએ અંશાંશ, અંશ, આવેશ, કલા, પૂર્ણ અને છઠ્ઠા પરિપૂર્ણતમ એ પ્રમાણે છ પ્રકારે પરમાત્માને માનેલા છે. ૪૬

હવે અધિકારપરત્વે અંશાંશાદિનું સ્પષ્ટ વિવેચન કરે છે:

કાર્યાધિકારં કુર્વન્તઃ સદંશાસ્તે પ્રકીર્તિતાઃ ।

તત્કાર્યભારં કુર્વન્તે તેંઽશાંશા વિદિતાઃ પ્રભોઃ ॥૪૭॥

યેષામન્તર્ગતો વિષ્ણુઃ કાર્યં કૃત્વા વિનિર્ગતઃ ।

નાનાવેશાવતારાશ્ચ વિદ્ધિ રાજન્ મહામતે ॥૪૮॥

ધર્મં વિજ્ઞાય કૃત્વા યઃ પુનરંતરધીયતે ।

યુગેયુગે વર્તમાનઃ સોઽવતારઃ કલા હરેઃ ॥૪૯॥

ચતુર્વ્યૂહો ભવેદત્ર દૃશ્યન્તે ચ રસા નવ ।

અતઃપરં ચ વીર્યાણિ સ તુ પૂર્ણઃ પ્રકથ્યતે ॥૫૦॥

યસ્મિન્ સર્વાણિ તેજાંસિ વિલીયન્તે સ્વતેજસિ ।

તં વદન્તિ પારે સાક્ષાત્ પરિપૂર્ણતમઃ સ્વયમ્ ॥૫૧॥

પરમાત્માએ સોંપેલા કાર્યપર જે અધિકાર ભોગવે છે તે પરમાત્માના ‘સદંશ’ કહેલા છે, જેઓ તેમણે સોંપેલો કારભાર કરે છે તે ‘અંશાંશો’ કહેવાય છે અને હે મહાબુદ્ધિશાલી રાજન્ ! ભગવાન્ વિષ્ણુ જેમના શરીરમાં પ્રવેશ કરી કરવાનું કાર્ય કરી પછી બહાર નીકળી જાય છે તેઓને તમે વિવિધ પ્રકારના ‘આવેશાવતારો’ જાણો. વળી દરેક યુગમાં અવતાર લઈ, ધર્મને જાળી તેની સ્થાપના કરીને જે અંતર્ધ્યાન થઈ જાય છે તે ભગવાન્નો ‘કલાવતાર’ છે, જેને વિષે ચાર પ્રકારના વ્યૂહ, નવે જાતના રસ તથા પછીથી (મોટાં) પરાક્રમે જોવામાં આવે તે ‘પૂર્ણાવતાર’

કહેવાય છે અને જે પરમાત્મામાં તેમના પોતાના તેજને વિષે સર્વ તેજે લય પામે છે (સર્વ જગત્ જેમાં લય પામે છે) તે પરમાત્માને જ્ઞાની પુરુષો સાક્ષાત્ ‘ પરિપૂર્ણતમ ’ એ પ્રમાણે કહે છે. ૪૭-૫૧

હવે એમાં ભારતવર્ષને વિષે પરમાત્માના કયા કયા અવતારો થયેલા છે તે કહે છે:

सनकादिश्च वराहश्च यज्ञोऽश्वग्रीवकस्तथा ।

नरनारायणो देवः कपिलो दत्त एव च ॥ ५२ ॥

ऋषभपृथुमत्स्याश्च कूर्मो धन्वन्तरिस्तथा ।

हरिश्च नरसिंहोऽथ वामनो हंस एव च ॥ ५३ ॥

नारायणो मनुश्चैव रामौ व्यासस्तथैव च ।

श्रीकृष्णो बुद्धकल्की च ह्यवताराः प्रभोर्मताः ॥ ૫૪ ॥

૧ સનકાદિ, વરાહ, યજ્ઞ, હયગ્રીવ, નરનારાયણ, કપિલ, દત્ત, ઋષભ, પૃથુ, મત્સ્ય, કૂર્મ, ધન્વન્તરિ,

૧ આ સિવાય બીજા પણ પ્રભુના મરીચિ વગેરે અંશાશાદિ અવતારો માનવામાં આવેલા છે.

હરિ, નૃસિંહ, વામન, હંસ, નારાયણ, મનુ, રામ, પરશુરામ, વેદવ્યાસ, શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કિ એ ચોવિશ પ્રભુના અવતાર માનવામાં આવેલા છે. ૫૨-૫૪

હવે પરમાત્માના થઈ ગએલા અવતારોમાં અંશાંશાદિ કેને કેને કહેવા તે કહે છે:

અંશાંશસ્તુ મરીચ્યાદિરંશા બ્રહ્માદયસ્તથા ।

કલા કપિલકૂર્માદ્યા આવેશા ભાર્ગવાદયઃ ॥ ૫૫ ॥

પૂર્ણો નૃસિંહો રામશ્ચ શ્વેતદ્વીપાધિપો હરિઃ ।

વૈકુંઠોપિ તથા યજ્ઞો નરનારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૫૬ ॥

પરિપૂર્ણતમઃ સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણો ભગવાન્ સ્વયમ્ ।

અસંખ્યબ્રહ્માણ્ડપતિર્ગોલોકધામ્નિ રાજતે ॥ ૫૭ ॥

મરીચિ વગેરે ઋષિઓ ભગવાન્ના ‘અંશાંશ’, બ્રહ્મા વગેરે ‘અંશ’, કપિલ તથા કૂર્મ વગેરે અવતારો ‘કલા’, ભાર્ગવ વગેરે ‘આવેશ’, નૃસિંહ, રામ, શ્વેતદ્વીપના અધિપતિ ભગવાન્,

વૈકુંઠાધિપતિ વિષ્ણુ, યજ્ઞનારાયણ તથા નરનારાયણ એ ‘પૂર્ણ’ અને અસંખ્ય બ્રહ્માંડોના સ્વામી અને જે ગોલોકધામમાં વિરાજે છે તે સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણભગવાન્ પોતે ‘પરિપૂર્ણતમ’ અવતાર છે. ૫૫-૫૭

અંતમાં ભગવાન્ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણજ પરિપૂર્ણ હોવાથી તેજ સર્વને ઉપાસના કરવા યોગ્ય દેવ છે તે કહે છે:

સ શ્રીકૃષ્ણઃ પરબ્રહ્મ ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ ।

ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવો નઃ સર્વાવિર્ભાવકારણમ્ ॥૫૮॥

સર્વ વસ્તુમાત્રની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ, પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ અને પુરુષોત્તમ એવા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણજ અમારે ઉપાસના કરવા યોગ્ય ઇષ્ટ દેવ છે. ૫૮

इति श्रीपुरुषोत्तमगीतायां पुरुषप्रकृत्यवतारवर्णनं

नाम पंचमोऽध्यायः ।

ઇતિ શ્રીપુરુષોત્તમગીતાને વિષે ‘પુરુષ, પ્રકૃતિ અને અવતારવર્ણન’ નામનો અધ્યાય ૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬

પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે દરેક જીવો યત્ન કરે છે અને તેમાં તેમની પ્રાપ્તિ માટે લક્ષિતયોગ એ ઉત્તમ સાધન માનવામાં આવેલું છે એટલે હવે તેનું વર્ણન કરતાં પ્રથમ તેમાં યોગનિષ્ઠ લક્ષ્તોનું વર્ણન કરે છે એટલે મુમુક્ષુ યોગીએ કેવી રીતે રહેવું જોઈએ અને તે ક્યારે શાંતિ પામે છે તે કહે છે:

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ૧ ॥

[મ. ૬, -૧૦

યોગીએ મન અને બુદ્ધિને નિયમમાં રાખી ઇન્દ્રિયરહિત થઈ, સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરી એકલાજ એકાંતમાં પોતાના આત્માને યોગને વિષે જોડવો. ૧

પ્રશાન્તાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૨ ॥

[મ. ૬, - ૧૫

યોગીએ શાંતચિત્તવાળા, ભયરહિત અને
પ્રહ્લયચર્ચાવસ્થામાં રહી, મનને નિયમમાં રાખી,
ચિત્તને મારામાં પરોવી, મારે વિષેજ તત્પર રહી
યોગ સાધના કરવી. ૨

યુંઝન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૩ ॥

[મ. ૬, - ૧૫

આ પ્રમાણે મનને નિયમમાં રાખી, આત્માને
યોગમાં જોડતો યોગી મારે વિષે રહેનારી મોક્ષરૂપ
પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩

હવે ભક્તની સાથે પરમાત્માની કેવી એકતા
છે તે કહે છે:

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।
તસ્યોહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥૪॥

[મ. ૬, -૩૦

જે મને સર્વ ઠેકાણે જુઓ છે તેમ સર્વ વસ્તુને
મારે વિષે જુઓ છે તેને હું ન દેખાઉં એવો નથી
તેમ તે મને પણ ન દેખાય એમ નથી. અર્થાત્ તેને
હું દર્શન આપી મારી સમીપમાંજ રાખું છું. ૪

હવે પોતાની-પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થવી કેવી
દુર્ઘટ છે તે કહે છે:

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।
યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૫॥

[મ. ૭, -૩

હજારો મનુષ્યોમાં મને પ્રાપ્ત કરવા રૂપ સિદ્ધિને
માટે કોઈકેજ યત્ન કરે છે અને તેવા યત્ન કરતા
સિદ્ધોમાં પણ સત્ય રીતે મને જાણનાર તો કોઈકેજ
હોય છે. ૫

પરમાત્માને કઈ કઈ વ્યક્તિઓ કેવે રૂપે ભજે છે તથા તેમાં કેાણુ ઉત્તમ છે અને તે કઈ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે તે હવે કહે છે:

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥ ૬ ॥

[મ. ૭, -૧૬]

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! દુઃખી, મુમુક્ષુ, દ્રવ્યની ઈચ્છાવાળો અને જ્ઞાની એ ચાર પ્રકારના પુણ્યશાલી જીવાત્માઓ મને ભજે છે. ૬

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૭॥

[મ. ૭, -૧૭]

તે સર્વમાં નિત્ય યોગનિષ્ઠ અને મારે વિષે જ એક ભક્તિયુક્ત જ્ઞાની ઉત્તમ મનાય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે મને પણ અત્યંત પ્રિય છે. ૭

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ८

[મ. ૭,-૧૮

જ્ઞાની વિનાના બીજા પણ સર્વ જો કે ઉદાર
અર્થાત્ મારા મહાત્મ્યને બાણનારા છે, છતાં
પણ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે એમ હું માનું છું,
કારણ કે તે જ્ઞાની યોગનિષ્ઠ થઈને મનેજ
ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગતિરૂપ સમજીને રહેલો
હોય છે. ૮

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ ९ ॥

[મ. ૭,-૧૯

અનેક જન્મપછી ‘આ સર્વ વાસુદેવમય છે’
એવું જેને જ્ઞાન છે એવો તે જ્ઞાની મને પ્રાપ્ત
થાય છે, અને તેવો મહાત્મા જ્ઞાની આ સંસારમાં
થવો અત્યંત દુર્લભ છે. ૯

પરમાત્મા સિવાય અન્ય દેવોના ઉપાસકોને શું
ફળ મળે છે તે કહે છે:

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।
તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૧૦॥

[મ. ૭, -૨૧

મારો જે જે ભક્ત જે જે દેવતાની ભૂર્તિને
શ્રદ્ધાથી પૂજવાને ઇચ્છે છે તે તે ભક્તની તે તે
ભૂર્તિમાં જ હું અચલ શ્રદ્ધા બેસાડું છું. ૧૦

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥૧૧॥

[મ. ૭, -૨૨

તે ભક્ત તે શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને તેજ દેવનું
આરાધન કરે છે અને પછી તે તે દેવથી મેંજ
નિર્માણ કરેલી તે તે કામનાઓને તે પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૧

અંતવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૧૨॥

[મ. ૭, -૨૩

પરંતુ (દેવોને પૂજનારા) તે અદ્યપ્યુદ્ધિ-
વાળાઓને તેનું જે ફલ મળે છે તે વિનાશિ છે,
કારણ કે દેવોનું જે પૂજન કરનારા છે તેઓ તે
દેવોને પામે છે અને મારા લકતો તો મને જ
પામે છે. ૧૨

અનન્ય લકતપર પરમાત્માની કેવી પ્રીતિ છે તે
કહે છે:

અનન્યાર્થિતયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।
તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષમં વહામ્યહમ્ ॥૧૩॥

[મ. ૯, -૨૨

જે મનુષ્યો અનન્ય લકિતથી મારું ચિંતન કરે
છે તેવા નિત્ય મારામાંજ નિષ્ઠાયુક્ત રહેતા લકતોનાં
યોગ (પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ
કરાવવી) અને ક્ષેમ (પ્રાપ્ત થએલી વસ્તુનું રક્ષણ
કરવું તે)ને હું ચલાવું છું. ૧૩

અન્યદેવતાની લકિત એ પ્રભુની જ લકિત છે,
પણ તે અજ્ઞાનમૂલક છે એમ કહે છે:

યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૪॥

[મ. ૧, -૨૩]

જે અન્યદેવોના ભક્ત થઈને શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ તેમનું યજન કરે છે તે પણ હે કૌંતેય ! શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વિના અર્થાત્ અજ્ઞાનતાથી માંડે જ યજન કરે છે. ૧૪

આ સર્વમાં મહાત્માઓ તથા જ્ઞાનીઓ પરમાત્માને કેવી રીતે ભજે છે તે કહે છે:

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૫॥

[મ. ૧, -૧૪]

મહાત્મા પુરુષો હુમેશાં માંડે કીર્તન કરે છે, મારે માટેજ યતન કરે છે, મારાજ વ્રતને વિષે દૃઢ રહે છે, મને જ નમસ્કાર કરે છે અને નિત્ય યોગ-યુક્ત થઈને ભક્તિપૂર્વક મારીજ ઉપાસના કરે છે. ૧૫

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १६ ॥

[મ. ૯, - ૧૫]

ખીબા કેટલાએક જ્ઞાનયજ્ઞ વડે યજન કરીને મારી ઉપાસના કરે છે, જેમાં કેટલાક એકરૂપે—અદ્વૈત ભાવથી, કેટલાક પૃથક્કરૂપે—દ્વૈતભાવે તથા કેટલાક વિશ્વરૂપ એવો મને માનીને અનેક પ્રકારે મારી ઉપાસના કરે છે. ૧૬

વિવિધ ઉપાસનાવાળા કઈ ગતિને પામે છે તથા તે સર્વમાં ઉત્તમ ગતિ કયા ઉપાસનાવાળાની છે તે કહે છે:

यान्ति देवव्रता देवान्

पितॄन् यान्ति पितॄव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या

यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ १७ ॥

[મ. ૯, - ૨૫]

દેવોનું વ્રત કરનારા દેવતાઓને પામે છે, પિતૃઓનું વ્રત કરનારા પિતૃઓને પામે છે, ભૂતોનું યજન કરનારા ભૂતોને પ્રાપ્ત થાય છે અને માણ્સ યજન કરનારા મને પણ પામે છે. ૧૭

પરમાત્મા ભક્તિનીજ અપેક્ષાવાળા છે એ કહે છે:

પત્રં પુष्પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૧૮ ॥

[મ. ૧, -૧૬

જે ભક્ત મને ભક્તિપૂર્વક પત્ર, પુષ્પ, ફલ કે જલ જે અર્પણ કરે છે તે નિશ્ચિત ચિત્તવાળા મારા ભક્તનું ભક્તિથી આપેલું તે હું સ્વીકારું છું. ૧૮

પરમાત્મા સમદષ્ટિવાળા છે તથા પરમાત્માનો ગમે તેવો ભક્ત પણ ઉત્તમ છે તે કહે છે:

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ૧૯

[મ. ૯, -૨૯]

સર્વ ભૂતોને વિષે હું સમાન છું, મને કોઈપણ અળખામણે કે વહાલો નથી, માત્ર મને જેઓ ભક્તિથી ભજે છે તેઓ મારે વિષે રહેલા છે અને હું તેઓને વિષે રહેલો છું. ૧૯

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ ।૨૦।

[મ. ૯, -૩૦]

કોઈ મહા દુરાચારી હોય, છતાં પણ જો અનન્ય ભક્તિભાવથી મને ભજતો હોય તો તે સાધુજ છે એમ માનવું, કારણ કે તે ઉત્તમ નિશ્ચયવાળો છે. ૨૦

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિયચ્છતિ ।

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૨૧॥

[મ. ૯, -૩૧]

તે દુરાચારી ભકત પણ (મારી ભક્તિથી) સત્વર ધર્માત્મા થાય છે અને અવિચળ શાંતિ પામે છે. હે કૈંતેય ! તું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અર્થાત્ નિશ્ચયરૂપે જાણ કે મારો ભકત ક્યારે પણ નાશ પામતો નથી. ૨૧

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥
किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्॥२३॥

[મ. ૧, - ૩૨-૩૩]

હે પાર્થ ! મારો આશ્રય કરનાર ભલે અધમ યોનિઓમાં જન્મ્યા હોય કે પછી સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો કે શૂદ્રો જે હોય તે, પરંતુ તેઓ પણ ઉત્તમ ગતિને પામે છે તો પછી પુણ્યાત્મા એવા બ્રાહ્મણો, ભકતો કે રાજર્ષિઓ મારી ઉત્તમ ગતિને પામે એમાં શુંજ કહેવું ? માટે અનિત્ય અને

સુખરહિત એવા આ લોકને પ્રાપ્ત કરીને તું મારું
લજન કર. ૨૨-૨૩

મનમના ભવ મદ્ગત્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।
મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૨૪ ॥
[મ. ૯,-૩૪

(હે અર્જુન ! મારે) મારે વિષેજ મન લગાડ,
મારોજ લકત થા, મારુંજ યજન કર અને મનેજ
નમસ્કાર કર, અને એ પ્રમાણે તું મારામાં તત્પર
રહી તારા આત્માને મારે વિષે જોડવાથી મનેજ
પામીશ. ૨૪

પરમાત્માને જાણવા (લકત સિવાય) કોઈપણ
સમર્થ નથી તે કહે છે:

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।
અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીનાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨૫ ॥
[મ. ૧૦,-૨

સર્વ દેવો તથા મહર્ષિઓ પણ મારા પ્રભાવને જાણતા નથી, કારણ કે સર્વ દેવો તથા મહર્ષિઓનો પણ હું આદિભૂત છું. ૨૫ .

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६ ॥

[મ. ૧૦, -૩

જે મનુષ્ય મને અજન્મા, અનાદિ અને સર્વ લોકનો મહાન્ ઈશ્વર સમજે છે તેજ મનુષ્યોમાં જ્ઞાની હોવાથી સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ૨૬

અધ્યાય પહેલામાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જણાવવામાં આવેલું છે, કે જેમાં અનેક લોકો રહેલા હોય છે. પ્રસંગોપાત પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પોતાનો પરમ ભક્તસખા હોવાથી તેને પોતાના વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું તે વિરાટ સ્વરૂપ કેવું છે તે હવે કહે છે:

અનેકવક્ત્રનયનમનેકાદ્ભુતદર્શનમ્ ।

અનેકદિવ્યાભરણં દિવ્યાનેકોદ્યતાયુધમ્ ॥ ૨૭ ॥

દિવ્યમાલ્યામ્બરધરં દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનન્તં વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૨૮ ॥

[મ. ૧૧, -૧૦-૧૧

તે વિરાટ સ્વરૂપ અનેક મુખવાળું, અનેક નેત્રવાળું, અનેક અદ્ભુત દેખાવવાળું, અનેક દિવ્ય આભરણોવાળું, અનેક દિવ્ય આયુધોને ધારણ કરનારું, દિવ્ય માલાઓ અને વસ્ત્રોને ધારણ કરનારું, સુગંધયુક્ત દેવતાઈ લેપનવાળું, સર્વબાહ્ય આશ્ચર્યથી ભરપૂર, પ્રકાશમાન, અન્તરહિત અને ચારેબાજુ મોઢાવાળું હતું. ૨૭-૨૮

એ રૂપમાં અર્જુને શું જોયું તે કહે છે:

તથૈકસ્થં જગત્કૃત્સ્નં પ્રવિભક્તમનેકથા ।

અપશ્યદ્દેવદેવસ્ય શરીરે પાન્ડવસ્તદા ॥ ૨૯ ॥

[મ. ૧૧, -૧૩

તે સમયે અર્જુને દેવોના પણ દેવ એવા તે
પરમાત્માના તે શરીરને વિષે સમગ્ર જગત્ને
એકજ ઠેકાણે રહેલું તેમ અનેક પ્રકારે (યોનિ,
ખીજ, આશય વગેરે પ્રકારથી) વહેંચાયલું
બોયું. ૨૬

પરમાત્માના તે સ્વરૂપને બોધ અર્જુને શું
કહ્યું તે કહે છે:

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં

ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા

સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૩૦ ॥

[મ. ૧૧, -૧૮

(હે પ્રભો !) તમે અક્ષરબ્રહ્મ તથા પરમ
બાણુવા યોગ્ય વસ્તુ છો અને આ વિશ્વના
પરમ આશ્રયરૂપ છો. વળી તમે અવ્યય અને
અનાદિથી ચાલતા આવેલા ધર્મના રક્ષણકર્તા

છો અને તેથી આપજ સનાતન પુરુષ છો એમ
હું માનું છું. ૩૦

ભગવાન્નું વિરાટ સ્વરૂપ કેવું ભયંકર છે તે
જણાવી અર્જુન મૂળ સ્વરૂપના દર્શનની પ્રાર્થના
કરે છે:

રૂપં મહત્તે બહુવક્ત્રનેત્રં

મહાબાહો બહુબાહૂરૂપાદમ્ ।

બહૂદરં બહુદંટ્રાકરાલં

દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાઽહમ્ ॥૩૧॥

[મ. ૧૧, -૨૩]

હે મહાબાહો ! અનેક મુખ અને નેત્રવાળું,
અનેક બાહુ, ઉરુ અને પગવાળું, અનેક ઉદરવાળું
અને અનેક વિકરાલ દાઢોવાળું આપનું મહાન્ રૂપ
જોઈને સર્વ લોકો ભય પામી ગયેલા છે તેમ હું
પણ ભય પામી ગયો છું. ૩૧

અદૃષ્ટપૂર્વે હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા

ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।

તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં

પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૩૨ ॥

[મ. ૧૧, -૪૫

વળી પૂર્વે ક્યારે પણ ન જોયેલા આ સ્વરૂપને
જોઈને હું આનંદયુક્ત થયેલો છું, તોપણ લયથી
મારું મન અત્યંત પીડા પામે છે, માટે હે દેવ !
મને આપનું તે પૂર્વનું રૂપ બતાવો અને જેમનામાં
જગત્નો નિવાસ છે એવા હે દેવેશ ! (મારાપર)
પ્રસન્ન થાઓ ! ૩૨

અર્જુનની પ્રાર્થના સાંભળી પરમાત્મા પોતાનું
આ સ્વરૂપ વેદાદિથી પણ જાણી શકાય તેવું નથી
તે જણાવતાં સાથે હું (પરમાત્મા) ભક્તિથી જ
પ્રાપ્ત થઈ શકું છે તે કહે છે :

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય एवंવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૩૩ ॥

[મ. ૧૧, -૫૩

તેં મારા વિરાટ સ્વરૂપનું જે દર્શન કર્યું તેવો હું
વેદોવડે, તપવડે, દાનવડે કે યજ્ઞવડે પણ
જોઈ શકાઉં તેવો નથી (પણ અનન્ય લક્ષિતથી જ
જોવાઉં છું). ૩૩

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ૩૪ ॥

[મ. ૧૧,-૫૪

હે અર્જુન ! એ પ્રમાણે (વિરાટ સ્વરૂપે) રહેલો
હું તે હે પરંતપ ! સત્ય રીતે જાણવા માટે,
જોવાવા માટે તથા પ્રવેશવા માટે અનન્ય લક્ષિત
વડે જ શક્ય છે. અર્થાત્ લક્ષિતથીજ લક્ષત મને
જોઈ અથવા જાણી શકે છે. ૩૪

હવે ભગવાનની લક્ષિત કરવી યોગ્ય છે, પરંતુ તે
કેટલા પ્રકારની છે તે કહે છે:

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यं चात्मनिवेदनम् ॥ ૩૫ ॥

[મા. ૭-૫,-૨૩

વિષ્ણુ ભગવાનની કથાનું શ્રવણ તથા તેમનું કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસપણું, સખિલાવ અને આત્મનિવેદન—સ્વાત્માર્પણ એ નવ પ્રકારની ભક્તિ કહેવામાં આવી છે. ૩૫

ભક્તિ કરવા માટે પ્રભુની પ્રતિમાઓ કેટલા પ્રકારની છે તે કહે છે:

शैली दारुमयी लौही लेण्या लेख्या च सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा स्मृता ॥३६॥

[મા. ૧૧-૨૭,-૧૨

પથ્થરની, લાકડાની, સુવર્ણ વગેરેની, માટીની, ચિત્રીને કરવામાં આવતી, રેતીની, માનસિક તથા મણિની એમ પ્રતિમા આઠ પ્રકારની માનવામાં આવી છે. ૩૬

ભક્તિ કરતાં ‘સર્વના મૂળભૂત પરમાત્મા જ છે’ એમ સમજવું તે કહે છે:

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાઽહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥૩૭॥

[મ. ૧૪, -૨૭

અવિનાશિ તથા નિર્વિકારિ એવા પ્રહ્મણી,
સનાતન ધર્મની તથા ઐકાન્તિક સુખ જે મોક્ષ
તે સર્વની પ્રતિષ્ઠા એટલે મૂળભૂત હું છું. અર્થાત્
મોક્ષની ઇચ્છાવાળા સર્વલોકતોએ પરમાત્માની જ
લકિત કરવી ઉત્તમ છે. ૩૭

લકત પરમાત્માને કેવી રીતે પામે છે તે
કહે છે:

ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥૩૮॥

[મ. ૧૮, -૫૫

હું જેવા પરિણામવાળો તથા જેવા સ્વરૂપ-
વાળો છું તેવા મને સત્ય રીતે લકિતથી જ
લકત જાણી શકે છે અને એ પ્રમાણે મને સત્ય

રીતે બાણીને ત્યારપછી તે મારે વિષે પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ મારા સ્વરૂપને પામે છે. ૩૮

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ૩૯ ॥

[મ. ૧૮, - ૫૬

વળી મારો આશ્રય કરીને હુમેશાં સર્વ કર્મોને કરતો થકો પણ મારી કૃપા થકી તે અવિનાશિ એવા અવ્યય-બ્રહ્મ-પદને પામે છે. ૩૯

અર્જુન પરમાત્માનો પરમ ભક્ત હોવાથી ભગવાન્ તે દ્વારા પોતાના ભક્તની ઉત્તમ ગતિને માટે પ્રતિજ્ઞા કરે છે:

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥૪૦॥

[મ. ૧૮, - ૬૫

હે અર્જુન! તું મારે વિષેજ મન લગાડ, મારોજ ભક્ત થા, માફજ યજન કર અને મનેજ નમસ્કાર

કર. તું મને અત્યંત વહાલો છે માટે હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, (એમ કરવાથી) તું ખરે ખર મનેજ પામીશ. ૪૦

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥४१॥

[મ. ૧૮, -૬૬

સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી તું મને એકલાનેજ શરણુ આવ, કારણ કે હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ માટે તું શોક ન કર. અર્થાત્ ભગવદ્ધર્મનો આશ્રય કરનાર સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. ૪૧

હવે ભકતની ભાવના પ્રમાણે પરમાત્મા પણ તેને ભજે છે તે કહે છે:

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ४२ ॥

[મ. ૪, -૧૧

જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે-જે જે ભાવથી
ભજે છે તે મનુષ્યોને હું પણ તેવીજ રીતે
ભજું છું-અર્થાત્ તેવાંજ ક્ષણ આપું છું, કારણ કે
હું પાર્થ ! મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારાજ માર્ગને
અનુસરનારા હોય છે. ૪૨

અંતકાલમાં મનુષ્યની જેવી ભાવના હોય છે
તેવીજ ગતિને તે પામે છે તે કહે છે:

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ४३ ॥

[મ. ૮, -૬

હું કૌંતેય ! અંતકાલમાં મનુષ્ય જે જે દેવાદિના
ભાવનું સ્મરણ કરતો દેહનો ત્યાગ કરે છે તે હુમેશાં
તે તે દેવાદિની ભાવનાવાળો હોવાથી તે તે દેવાદિને
પામે છે. ૪૩

પોતાના ભક્તનો ક્યારે પણ પુનર્જન્મ થતો
નથી તે કહે છે:

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૪૪ ॥

[મ. ૮, -૧૬]

હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોકથી માંડીને સર્વલોકો પુનરાવૃત્તિ પામનારા છે, પરંતુ હે કૌતેય ! મને પામ્યા પછી તો કોઈનો પુનર્જન્મ થતોજ નથી. ૪૪

યોગબ્રહ્મ જીવાત્મા કઈ ગતિને પામે છે તે હવે કહે છે :

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥૪૫॥

[મ. ૬, -૪૧]

યોગબ્રહ્મ પુરુષ પુણ્ય કરનારાઓના સ્વર્ગાદિ લોકોને મેળવી, ત્યાં અનેક વર્ષો રહી, પછી પવિત્ર એવા શ્રીમાનોને ત્યાં જન્મ ધારણ કરે છે. ૪૫

ભગવાનનું શરણુ ન લેનારા જીવો કેવા કહેવાય
છે તે કહે છે:

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાઽપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૪૬ ॥

[મ. ૭, -૧૫]

પાપકર્મ કરનારા, મૂઢ, માયાવડે જેમનું
જ્ઞાન છેદાઈ ગયેલું છે એવા અજ્ઞાની અને આસુરી
ભાવને પામેલા નરાધમો મારે શરણે આવતા
નથી. ૪૬

અંતકાલમાં પરમાત્માનું ભજન કરનાર ઉત્તમ
ગતિને પામે છે તથા શ્રદ્ધાહીન અને અધર્મીઓ
અધોગતિને પામે છે તે કહે છે:

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્ મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૪૭ ॥

[મ. ૮, -૫]

જે મનુષ્ય અંતકાલને વિષે મારું જ સ્મરણ કરતો દેહને છોડી ચાલ્યો જાય છે તે મારાજ સ્વરૂપને પામે છે એમાં સંશય નથી. ૪૭

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ४८ ॥

[મ. ૯, -૩

હે પરંતપ ! એ ધર્મમાં અશ્રદ્ધાળુ પુરુષો મને ન પામતાં મૃત્યુરૂપી સંસારના માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે. ૪૮

હવે જગત્ના પિતા તથા જાણવા યોગ્ય વસ્તુ વગેરે પરમાત્માજ છે તે કહે છે:

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेवच ॥ ४९ ॥

[મ. ૯, -૧૭

આ જગત્નો પિતા, માતા, પોષક અને પિતામહ હું છું તેમજ પવિત્ર એવી જાણવા

યોગ્ય વસ્તુ, ઓંકાર, ઋક્, સામ તથા યજુર્વેદ પશુ
હું છું. ૪૯

આ પ્રમાણે ભક્તિયોગનું કથન કરી તેને અંગે
હવે કંઈક વિભૂતિયોગનું વર્ણન કરતાં પરમાત્મા
પોતાની માનસિક સૃષ્ટિ શી હતી તે કહે છે:

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોકે ઇમાઃ પ્રજાઃ॥૫૦॥

[મ. ૧૦, -૬

ભૃગુ, મરીચિ, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કેતુ
અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ તથા સ્વાયંભુવ
વિગેરે ચાર મનુઓ એ મારી જ વિભૂતિ અને
મારા મનથી ઉત્પન્ન થએલા છે, કે જેઓથી
લોકમાં આ સર્વ પ્રજા ઉત્પન્ન થએલી છે. ૫૦

પરમાત્માના ભક્તો તેમની કેવી રીતે ઉપાસના
કરે છે અને તે પોતાની ઉપાસના કરતા મનુષ્યને
પરમાત્મા શું કૃણ આપે છે તે કહે છે:

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः॥५१।

[મ. ૧૦,-૮

હું જ સર્વની ઉત્પત્તિરૂપ છું તથા મારાથી જ સર્વ (જગત્) પ્રવર્તે છે એમ માનીને ભાવનાયુક્ત જ્ઞાની મનુષ્યો મને ભજે છે. ૫૧

मच्चित्ता मद्वतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च॥५२।

[મ. ૧૦,-૯

વળી તેઓ મારે વિષે ચિત્ત રાખી, મારામાં જ પ્રાણને ધારણ કરીને પરસ્પર એકેકને બોધ આપતા તથા મારી જ કથા કરતા હૃમેશાં સંતોષ પામે છે અને (મારે વિષે) રમે છે. ૫૨

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥५३॥

[મ. ૧૦,-૧૦

નિરંતર યોગયુક્ત થઈ પ્રીતિપૂર્વક મને ભજતા
એવા તેઓને હું તેવો નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિયોગ
આપું છું, કે જે બુદ્ધિયોગથી તેઓ મારી સમીપમાં
આવે છે—મને પામે છે. ૫૩

તેષામેવાનુકમ્પાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૫૪॥

[મ. ૧૦, -૧૧]

હું આત્મભાવમાં રહીને તેમના પર દયા લાવી,
તેમનો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો જે અંધકાર છે
તેનો પ્રકાશમાન એવા જ્ઞાનરૂપી દીપક વડે નાશ
કરું છું. ૫૪

પરમાત્માને ઋષિઓ કેવે સ્વરૂપે કહે છે
તે કહે છે:

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશ્વમ્ ॥ ૫૫ ॥

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિમે ॥૫૬॥

[મ. ૧૦, -૧૨-૧૩

અર્જુન કહે છે:—આપને સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ તેમજ અસિત, દેવલ અને વ્યાસ એ સર્વ આપ પરં બ્રહ્મ, પરં ધામ, પરમ પવિત્ર, પુરુષ, નિત્ય, દિવ્ય, આદિદેવ, અજન્મા અને વિભુ છો એ પ્રમાણે કહે છે અને આપ પોતે પણ મને એમ જ કહો છો. ૫૫-૫૬

હવે પરમાત્મા પોતાની વિભૂતિઓની અંદરની કેટલીક ઉત્તમ વિભૂતિઓનું કથન કરે છે:

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ ५७ ॥

[મ. ૧૦, -૨૨

વેદોમાં સામવેદ હું છું, દેવોમાં ઇન્દ્ર હું છું, ઇન્દ્રિયોમાં મન હું છું અને પ્રાણીઓમાં ચેતના પણ હું છું. ૫૭

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદૂર્જિતમેવ વા ।

તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોંશસંભવમ્ ॥ ૫૮ ॥

[મ. ૧૦, -૪૧

જે જે સત્ત્વ ઐશ્વર્યવાળું, સૌંદર્યવાળું અથવા
ઉત્કર્ષવાળું હોય તે સર્વ મારાજ તેજના અંશથી
ઉત્પન્ન થએલું છે એમ તું જાણ. ૫૮

દુંકમાં ઇશ્વર જ સર્વત્ર અંશરૂપે રહેલા છે
તે કહે છે:

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

વિષ્ટભ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ૫૯ ॥

[મ. ૧૦, -૪૨

અથવા હે અર્જુન ! આ બહુ જાણવાથી તને
શો ક્ષાયદો ? દુંકમાં (એટલુંજ) સમજ કે
આ સમગ્ર જગત્ને એક અંશથી હું ધારણ કરીને
રહેલો છું. અર્થાત્ સર્વ જગત્માં હું જ અંશરૂપે
આપીને રહેલો છું. ૫૯

આ પ્રમાણે વિવિધ ભક્તોનું કથન કરતાં પરમાત્માની ઉપાસના કરનારા અને અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરનારા એ બેમાંથી કયા યોગનિષ્ઠ ભક્ત મનાય છે તેનો પ્રશ્ન અર્જુન ભગવાનને કરે છે:

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૬૦ ॥

[મ. ૧૨, - ૧]

અર્જુન પૂછે છે:—આ પ્રમાણે જે ભક્તો હુમેશાં યોગયુક્ત થઈને તમારી ઉપાસના કરે છે તથા જે અવ્યક્ત એવા અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે બેમાંથી વધારે યોગને જાણનાર—યોગનિષ્ઠ—કોણ કહેવાય છે તે કહો ? ૬૦

ભગવાન અર્જુનના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપે છે:

मयावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ ૬૧ ॥

[મ. ૧૨, - ૨]

જે મનુષ્યો હ્રમેશાં યોગયુક્ત થઈને ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી મારે વિષે મન રાખીને મને ભજે છે તેમને જ હું અત્યંત યોગનિષ્ઠ માનું છું. ૬૧

પોતાના ઉપાસક કરતાં અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકોને કલ્પેશ વધારે પડે છે તે કહે છે:

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ૬૨ ॥

[મ. ૧૨, -૫.

જેઓ અક્ષરબ્રહ્મમાં આસક્ત ચિત્તવાળા છે તેઓને કલ્પેશ અતિશય થાય છે, કારણ કે અક્ષર-બ્રહ્મની જે ગતિ તે મનુષ્યો વડે દુઃખથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. (કારણ કે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં મન સ્થિર રહી શકતું નથી.) ૬૨

અભ્યાસ વગેરે પરમાત્માની પ્રાપ્તિનાં જે સાધન છે તેમાં કયું સાધન વધારે ઉત્તમ છે તે કહી શાંતિની પ્રાપ્તિનું કથન કરે છે:

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસા-

જ્ઞાનાદ્ ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગ-

સ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥ ૬૩ ॥

[મ. ૧૨, - ૧૨

અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન વિશેષ ગણાય છે અને ધ્યાન કરતાં કર્મના ફલનો ત્યાગ ઉત્તમ મનાય છે, કારણ કે કર્મફલના ત્યાગ પછી તરતજ શાંતિ મળે છે-સંસારમાંથી મુક્ત થવાય છે. ૬૩

અંતમાં લગવાનું પોતાના પરમ લક્ષ્યની શી ગતિ થાય છે તે કહે છે:

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્વક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાન્ડવ ॥ ૬૪ ॥

[મ. ૧૧, - ૫૫

હે પાંડવ-અર્જુન ! મનેજ ઉદ્દેશીને સર્વ કર્મ કરનારો, મનેજ પરમ પ્રભુ માનનારો, મારીજ લક્ષિત કરનારો, સંગરહિત અને સર્વ પ્રાણીઓને વિષે વૈર ન રાખનારો એવો જે મનુષ્ય છે તેજ મને પામે છે. ૬૪

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥૬૫॥

[મ. ૧૪, -૨૬

જે લક્ષ્મી મને અનન્ય લક્ષિતલાવથી લજે છે તે એ (બંધનકારક) ગુણોને ઓળંધીને બ્રહ્મલાવને પામવા માટે સમર્થ થાય છે. ૬૫

इति श्रीपुरुषोत्तमगीतायां भगवद्भक्तस्वरूपवर्णनं

नाम षष्ठोऽध्यायः ।

ઈતિ શ્રીપુરુષોત્તમગીતાને વિષે ‘ ભગવદ્-લક્ષ્મીસ્વરૂપ-વર્ણન ’ નામનો અધ્યાય ૬ ઠો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭

ભારતભૂમિ એ કર્મભૂમિ હોવાથી મનુષ્યોએ કર્મ કરી, ચિત્તની શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પરમાત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ એ હેતુથી ભગવાન્ અર્જુનને હવે જ્ઞાન તથા કર્મયોગનું કથન કરે છે; તેમાં પ્રથમ કર્મયોગ સંબંધમાં કહે છે:

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥१॥

[મ. ૩,-૩

હે પાપરહિત અર્જુન ! આ લોકને વિષે જ્ઞાનયોગ વડે સાંખ્યોની અને કર્મયોગ વડે યોગીઓની એમ બે પ્રકારની નિષ્ઠા મેં પૂર્વે કહેલી છે. ૧

હવે એમાં પ્રથમ કર્મયોગ માટે કહે છે:

નહિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૨ ॥

[મ. ૩, -૫

કોઈપણ મનુષ્ય એક ક્ષણવાર પણ ક્યારેક કર્મ કર્યા વિનાનો રહેતો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિના ગુણો મનુષ્યને પરતંત્ર બનાવી પોતે તેની પાસે કર્મ કરાવે છે. ૨

હવે કર્મ કરનારો કયો મનુષ્ય ઉત્તમ મનાય છે તે કહે છે:

યસ્તિવન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમ્ભતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥ ૩ ॥

[મ. ૩, -૭

હે અર્જુન ! જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોને મનવડે નિયમમાં રાખી, કર્મેન્દ્રિયો વડે કર્મ કરવાનો આરંભ કરે છે તેજ આસક્તિરહિત મનુષ્યને ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. ૩

આસક્તિરહિત કર્મ કરનાર ઉત્તમ ગતિને
પામે છે તે કહે છે:

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્ કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૪ ॥

[મ. ૩, - ૧૯]

માટે (હે અર્જુન !) હુમેશાં કરવા યોગ્ય કર્મને
તું આસક્તિ રાખ્યા વિના કર, કારણ કે કર્મમાં
આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કરનાર પુરુષ પરમ
પદને પામે છે. ૪

પરંતુ તે કર્મ પણ પ્રભુને અર્પણ કર્યા વિનાનાં
અંધનકારક થાય છે તે કહે છે:

યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મબન્ધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥ ૫ ॥

[મ. ૩, - ૧]

પ્રભુપ્રીત્યર્થે વિનાનાં કર્મ કરવાથી આ લોક કર્મ
(કર્મથી ઉત્પન્ન થતા સંસાર) ના અંધનમાં પડે

છે, માટે હે કૌન્તેય ! સંગનો ત્યાગ કરીને તે પ્રભુપ્રીત્યર્થજ તું કર્મ કર. ૫

હવે કર્મની મહત્તા બતાવતાં વચમાં યજ્ઞ એ પણ કર્મ હોવાથી તેની પણ મહત્તા બતાવે છે:

અન્નાદ્भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ૬ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ૭ ॥

[મ. ૩, -૧૪-૧૫

અન્ન થકી સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ન વરસાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, વરસાદ યજ્ઞ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને યજ્ઞ એ વેદોક્ત કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે; વળી કર્મ એ વેદથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને વેદ એ અક્ષરબ્રહ્મથી થયેલા છે માટે સર્વવ્યાપક એવું પણ તે બ્રહ્મ નિત્ય યજ્ઞને વિષેજ રહેલું છે. અર્થાત્ યજ્ઞ-

૩૫ કર્મ કરવાથીજ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. ૬-૭

યજ્ઞ કરવાથી અથવા ન કરવાથી શું ફળ મળે છે તે કહે છે:

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ ८ ॥

[મ. ૩, -૧૨

યજ્ઞથી પ્રસન્ન થએલા દેવો તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણેના ભોગો આપશે, પરંતુ તે ભોગો તેમને અર્પણ કર્યા સિવાય જે મનુષ્ય ભોગવે છે તે ચોર ગણાય છે. ૮

કર્મ કરવામાં પણ મહાન્ પુરુષે ઉત્તમ કર્મ કરવાં, કારણ કે સમગ્ર જગત્નું કલ્યાણ કે અકલ્યાણ તે શ્રેષ્ઠ પુરુષના કર્મના આચરણપર આધાર રાખે છે તે કહે છે:

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૯ ॥

[મ. ૩, -૨૧

ઉત્તમ મનુષ્ય જેવું આચરણ કરે છે તેવુંજ અન્ય મનુષ્યો પણ આચરણ કરે છે, કારણ કે તે જે કરે છે તે પ્રમાણ મનાય છે અને તેથી લોક તેનેજ અનુસરે છે. ૯

હવે કર્મ તથા અકર્મ શી વસ્તુ છે તે સમજાવે છેઃ
કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्येदકર્મणि च कर्म यः ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૦ ॥

[મ. ૪, -૧૮

જે મનુષ્ય પરમાત્માની ભક્તિરૂપ કર્મ કરવા છતાં તે બંધનકારક ન હોવાથી તેને અકર્મરૂપ સમજે છે અને વિહિત કર્મ ન કરવા રૂપ અકર્મ દોષરૂપ હોવાથી બંધનકારક થાય છે એટલે તેને કર્મરૂપ સમજે છે તેજ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્-જ્ઞાની

કહેવાય છે અને તેજ સર્વ કર્મને કરવાવાળો યોગી
કહેવાય છે. ૧૦

તાત્કાલિક સિદ્ધિની ઇચ્છાવાળા કર્મથી કેવી રીતે
સિદ્ધિ મેળવે છે તે કહે છે:

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત ઇહ દેવતાઃ ॥

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૧ ॥

[મ. ૪, - ૧૨

કર્મોની (તાત્કાલિક) સિદ્ધિ મેળવવાને ઇચ્છ-
નારાઓ આ લોકને વિષે દેવતાઓનું યજન કરે છે
અને તેથી મનુષ્યલોકને વિષે તે યજ્ઞરૂપ કર્મથી
તેમને તત્કાલ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧

હવે કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા દરેક મનુષ્યે અન્ય
ધર્મ કરતાં પોતાનોજ ધર્મ પાળી કર્મ કરવાં શ્રેયસ્કર
છે તે કહે છે:

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલિબધમ્ ॥ ૧૨ ॥

[મ. ૧૮, - ૪૭

સારી રીતે પળાયલા પણુ અન્ય ધર્મ કરતાં
ગુણરહિત પણુ પોતાનો ધર્મ કલ્યાણ કરનારો
છે, માટે સ્વાભાવિક રીતેજ નક્કી થએલું
પોતાનું કર્મ કરનાર મનુષ્ય પાપનો લોકતા
થતો નથી. ૧૨

હવે કર્મનું કથન કરતાં પ્રસંગવશાત્ પ્રભુએ
ગુણકર્મના વિભાગથી ચાર વર્ણ ઉત્પન્ન કર્યા
તે કહેવા સાથે તેમાં પોતાનું અકર્તૃત્વ પણુ
કહે છે:

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

[મ. ૪, -૧૩

પ્રાદ્ધાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ મેં
ગુણ અને કર્મના વિભાગથી (એટલે પ્રાદ્ધાણુ
સત્ત્વગુણી, ક્ષત્રિય સત્ત્વ અને રજોગુણી, વૈશ્ય રજ
અને તમોગુણી અને શૂદ્ર તમોગુણી; પ્રાદ્ધાણુનાં

શમદમાદિ કર્મ, ક્ષત્રિયનાં યુદ્ધ વગેરે, વૈશ્યનાં
વાણિજ્ય વગેરે અને શૂદ્રનાં સેવા વગેરે કર્મ એ
પ્રમાણે) ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેથી હું તેનો કર્તા છું,
છતાં પણ તે ગુણાદિમાં આસક્ત ન હોવાથી અવિ-
નાશી એવો અકર્તારૂપ પણ તું મને જાણ. ૧૩

હવે બ્રાહ્મણ વગેરેનાં કયાં કયાં કર્મો છે
તે કહે છે:

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૧૪ ॥

[મ. ૧૮, -૪૧

હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોનાં
કર્મો તેમના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણો વડે
જુદાં જુદાં વહેંચાયેલાં છે. ૧૪

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૧૫॥

[મ. ૧૮, -૪૨

શમ-શાંતિ, ઇન્દ્રિયોનું દમન, તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, જ્ઞાન, ઇશ્વરી જ્ઞાન અને આસ્તિકતા એ સ્વભાવજન્ય પ્રાક્ષણનાં કર્મ છે. ૧૫

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।
દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૧૬ ॥

[મ. ૧૮, -૪૩]

શૂરતા, પ્રતાપ, ધીરજ, આતુર્ય, યુદ્ધમાંથી નાસી ન જવું, દાન અને મહત્તા એ સ્વભાવજન્ય ક્ષત્રિયનાં કર્મ છે. ૧૬

કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।
પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૧૭ ॥

[મ. ૧૮, -૪૪]

ખેતી કરવી, ગાયનું રક્ષણ કરવું અને વેપાર કરવો એ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં વૈશ્યનાં કર્મ છે અને સેવા કરવી એ સ્વાભાવિક રીતેજ શૂદ્રનું કર્મ છે. ૧૭

હવે સંસારમાં જન્મ પામી પોતાના કલ્યાણને માટે મનુષ્યે શું જાણવાની જરૂર છે તે જાણવા માટેની આકાંક્ષાથી અર્જુન ભગવાનને જે પ્રશ્ન પૂછે છે તે કહે છે:

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ ૧૮ ॥

[મ. ૧૩, -૧]

અર્જુન પૂછે છે:-હે કેશવ ! ^૧પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ તેમજ જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ જાણવાની મારી ઇચ્છા છે. (માટે આપ તે મને કહો.) ૧૮

ભગવાન ત્યારપછી પ્રત્યુત્તરમાં અર્જુનને શું કહે છે તે જણાવે છે:

૧. પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન પૂર્વે પાંચમા અધ્યાયમાં આપેલું હોવાથી અહીં આપવામાં આવ્યું નથી.

ઇદં શરીરં કૌંતેય ક્ષેત્રમિત્યભિધીયતે ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १९ ॥

[મ. ૧૩, -૨

હે કૌંતેય ! આ શરીરને ‘ક્ષેત્ર’ એ પ્રમાણે
કહેવામાં આવે છે અને એને જે જાણે છે તેને
આત્મજ્ઞાનીઓ ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ એ પ્રમાણે કહે છે. ૧૯

હવે એ ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કેવું છે તે કહે છે:

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्त एव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ २० ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

[મ. ૧૩, -૬-૭

(પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ)
પાંચમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, મહત્ત્વ, દશ
ઇન્દ્રિયો (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય)

અને અગીઆરમું એક મન, પાંચ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ) ઇન્દ્રિઓના વિષયો, ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સ્થૂલ શરીર, ચેતના અને ધૈર્ય એ પ્રમાણે એ વિકારયુક્ત એવું ક્ષેત્ર છે અને તે મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. ૨૦-૨૧

હવે ક્ષેત્રજ્ઞનું કથન કરતાં તે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્મા શરીરમાં રહ્યા છતાં પણ નિર્લેપ છે અને તે શરીરને પ્રકાશ કરનારો છે તે કહે છે:

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાક્ષં નોપલિપ્યતે ।
સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૨૨ ॥

[મ. ૧૩, -૩૩

જેમ આકાશ સર્વવ્યાપી હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મ-પણાને લીધે લેપાતું નથી તેજ પ્રમાણે આત્મા સર્વ દેહોને વિષે રહેલો હોવા છતાં પણ લેપાતો નથી. ૨૨

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥૨૩॥

[મ. ૧૩, -૩૪

હે ભારત ! જેમ સૂર્ય એક હોવા છતાં પણ
આ સમગ્ર લોકને પ્રકાશિત કરે છે તેજ પ્રમાણે
ક્ષેત્રી એવો આત્મા પણ સમગ્ર દેહોને પ્રકાશમાન
કરે છે. ૨૩

હવે ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ કોણ કહેવાય છે તે કહે છે:

ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્ પુરુષઃ પરઃ ॥૨૪॥

[મ. ૧૩, -૨૩

આ દેહને વિષે ઉપદ્રષ્ટા-સમીપમાં રહી જોનાર,
અનુમન્તા-અનુમતિ આપનાર, સર્વનું પોષણ
કરનાર, કર્મના ફલને ભોગવનાર અને સર્વનો ઈશ્વર
એવો પરમાત્મા તરીકે કહેવાતો કોઈ અન્ય પુરુષ
પણ છે અને એ પુરુષને ‘ક્ષેત્રજ્ઞ’ તરીકે ઓળખ-
વામાં આવે છે. ૨૪

હવે એ ક્ષેત્રજ્ઞ તેજ પરમાત્મા કહેવાય છે અને ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનને જ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તે કહે છે:

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોર્જ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨૫ ॥

[મ. ૧૩, -૩]

હો ભારત ! સર્વ ક્ષેત્રોને વિષે ક્ષેત્રજ્ઞ (શરીરને બાળુનાર) પણ તું મને બાળુ અને તે ક્ષેત્ર (શરીર) તથા ક્ષેત્રજ્ઞ-(શરીરને બાળુનાર) નું જે જ્ઞાન તેજ (ખરું) જ્ઞાન છે એમ માંડે માનવું છે. ૨૫

હવે વિશેષમાં જ્ઞાન શી વસ્તુ છે તે કહે છે:

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ૨૬ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ૨૭ ॥

અસક્તિરનભિષ્વઙ્ગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥ ૨૮ ॥

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૨૯ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

ષ્ટજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥ ૩૦ ॥

[મ. ૧૩, -૮-૧૨

નિરભિમાનપણું; અદંભિપણું; અહિંસા; ક્ષમા;
નિષ્કપટતા; આચાર્યની ઉપાસના; પવિત્રતા; ધૈર્ય;
ઇન્દ્રિય તથા મનનો નિગ્રહ; વિષયોને
વિષે વૈરાગ્ય; અહંકારરહિતપણું; જન્મ,
મૃત્યુ, ઘડપણ, રોગ વગેરેમાં હુમેશાં દુઃખનું
ભેદ; પુત્ર, ઘર, સ્ત્રી વગેરેમાં અનાસક્તિ;
નિઃસંગપણું; ઇષ્ટ વસ્તુની અપ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ
વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં સમાનતા; મારી-ઈશ્વરની
એકાન્તિક અનન્ય ભક્તિ, એકાંતવાસ, જનસમાજમાં

અપ્રીતિ, અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિરંતર પ્રેમ રાખવો
 અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનું અવલોકન કરવું
 એને ‘જ્ઞાન’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું
 છે, એ સિવાયનું બીજું જે છે તે ‘અજ્ઞાન’
 છે. ૨૬-૩૦

હવે જ્ઞાનની મહત્તા બતાવવા માટે સંસારમાં
 કેવા કેવા પ્રકારના યજ્ઞ કરનારાઓ છે તે
 કહે છે:

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૩૧ ॥

[મ. ૪, -૨૮

કેટલાક દ્રવ્યથી યજ્ઞ કરનારા, કેટલાક તપરૂપી
 યજ્ઞ કરનારા, કેટલાક યોગરૂપી યજ્ઞ કરનારા,
 કેટલાક સ્વાધ્યાય અને જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ કરનારા
 તથા બીજા કેટલાક કઠિન વ્રત કરનારા યોગીઓ
 પણ હોય છે. ૩૧

એ સર્વ યજ્ઞોમાં કયો યજ્ઞ ઉત્તમ છે તથા તેનાથી શું ફળ મળે છે તે કહે છે:

શ્રેયાન્ દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વં કર્માશ્વિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

[મ. ૪, -૩૩]

હે પરંતપ ! દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે હે પાર્થ ! સર્વ કર્મ (નું ફલ) જ્ઞાનને વિષે સમાઈ જાય છે. ૩૨

અપિચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વં જ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૩ ॥

[મ. ૪, -૩૬]

તું કદાપિ સર્વ પાપીઓ કરતાં પણ વધારે પાપ કરનારો હોઈશ તોપણ જ્ઞાનરૂપી નાવવડે એ સર્વ સમુદ્રને તું તરી જઈશ. ૩૩

હવે મનુષ્યને જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય-શી વસ્તુ છે તે કહે છે:

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે ।
 અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્માસદુચ્યતે ॥ ૩૪ ॥
 સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।
 સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૩૫ ॥
 સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
 અસક્તં સર્વભૃચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥ ૩૬ ॥
 બહિરન્તશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।
 સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥ ૩૭ ॥
 અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
 ભૂતભર્તૃ ચ તજ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ॥ ૩૮ ॥
 ય્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।
 જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૯ ॥

[મ. ૧૩, -૧૩-૧૮

જે કંઈ જાણવા જેવું છે તે હું તને કહું છું,
 કે જે જાણવાથી મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે. તે

અનાદિયુક્ત એવું ‘પરબ્રહ્મ’ છે અને તે સત્
અથવા અસત્ કંઈપણ નથી; વળી તે સર્વત્ર
હાથ પગવાળું, ચારે બાજુ આંખ, મસ્તક તથા
મુખવાળું, સર્વ બાજુ કાનવાળું તથા સર્વને ઢાંકીને
રહેલું છે; તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણોનો પ્રકાશ કરનારું
છતાં સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત, આસક્તિવિનાનું,
સર્વને ધારણ કરનારું, નિર્ગુણ છતાં ગુણોનો
ઉપભોગ કરનારું, પ્રાણીઓની અંદર તથા બહાર
રહેલું, સ્થાવર તથા જંગમ રૂપ, સૂક્ષ્મપણાથી
ન જાણી શકાય તેવું તેમ દૂર રહેલું અને
સમીપ પણ રહેલું છે; વળી તેને સર્વ પ્રાણી-
ઓમાં એકરૂપે રહેવા છતાં ભિન્નરૂપે રહેલું,
સર્વ ભૂતોનું પોષણ કરનારું, સંહાર કરનારું તથા
તેમને ઉત્પન્ન કરનારું પણ જાણવું; તેમ તે
જ્યોતિઓમાં પણ મહાજ્યોતિ, તમથી પર રહેલું,
જ્ઞાનરૂપ, જાણવા યોગ્ય, જ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવું
તથા સર્વના હૃદયને વિષે રહેલું છે. ૩૪-૩૯

સંસારમાં ઉત્પન્ન થઈ મનુષ્યોએ આત્મકલ્યાણ માટે ઉત્તમ થવા યત્ન કરવો જોઈએ અને તેથી જીવો જે જે પ્રકારના કહેવામાં આવે છે તેમાં ઉત્તમ તથા અધમ જીવો કયા છે તે જણાવવા ભગવાન્ અર્જુનને કહે છે:

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્ દૈવ આસુર एव च ।
 દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરઃ પાર્થ મે શૃણુ ॥૪૦॥

[મ. ૧૬, -૬]

હે પાર્થ ! આ લોકને વિષે પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ દૈવી અને આસુરી એમ જે પ્રકારની છે, તેમાં દૈવી સૃષ્ટિ મેં તને વિસ્તારથી કહી અને હવે હું તને આસુરી સૃષ્ટિ કહું છું તે તું સાંભળ. ૪૦

વિસ્તારથી કહેલી દૈવી સૃષ્ટિ-દૈવી સંપત્તિ કઈ છે તે કહે છે:

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।
 દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૪૧॥

અર્હિસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।
 દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્ત્વં માર્દવં ક્ષીરચાપલમ્ ॥ ૪૨ ॥
 તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।
 ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૪૩ ॥

[મ. ૧૬, -૧-૩

^૧નિર્ભયપણું, અંતઃકરણની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને
 યોગમાં તત્પરતા, દાન, બાહ્યેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ,
 યજ્ઞ કરવો, વેદાધ્યયન, તપશ્ચરણ, સરળતા,
 અર્હિસા, સત્ય, ક્રોધ ન કરવો, કર્મફળનો
 ત્યાગ, અંતઃકરણનો નિગ્રહ, આડી ન કરવી,
 સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા રાખવી, નિર્લોભપણું,
 ક્રોમલતા, લજ્જા, અચંચલતા, પ્રતાપશીલતા,

---

૧ આ છવ્વિસ ગુણો દૈવી સંપત્તિના જીવાત્માઓમાં
 હોય છે અને એમનાથી ઉલટા જે દુર્ગુણો તે આસુરી
 સંપત્તિવાળા જીવોમાં હોય છે.

ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, ઇર્ષ્યારહિતપાણું અને નિરભિમાનતા એ સર્વ હે ભારત ! જે મનુષ્ય દૈવી સંપત્તિમાં ઉત્પન્ન થએલો હોય છે તેનામાં હોય છે. ૪૧-૪૩

હવે આસુરી સંપત્તિમાં ઉત્પન્ન થએલો કેવો હોય છે તે કહે છે:

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पातुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥૪૪॥

[મ. ૧૬, -૪

હે પાર્થ ! દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા અને અજ્ઞાન એ સર્વ જે મનુષ્ય આસુરી સંપત્તિમાં ઉત્પન્ન થએલો હોય છે તેનામાં હોય છે. ૪૪

હવે એ આસુરી સંપત્તિના જીવો કેવી પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે તથા તે કઈ ગતિને પામે છે તે કહે છે:

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥૪૫॥

[મ. ૧૬, -૭

આસુરી સંપત્તિના મનુષ્યેા પ્રવૃત્તિ તેમ
નિવૃત્તિને જાણતા નથી તેમ તેમનામાં પવિત્રતા,
આચાર કે સત્ય પણ હોતું નથી. ૪૫

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥ ૪૬ ॥

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ ૪૭ ॥

[મ. ૧૬, -૧૨-૧૩

અનેકચિત્તવિભ્રાન્તા મોહજાલસમાવૃતાઃ ।

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતન્તિ નરકેઽશુચૌ ॥૪૮॥

[મ. ૧૬, -૧૬

૧ ભગવદ્ગીતામાં આસુરી સંપત્તિનું વિશેષ વર્ણન
આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અહીં ખાસ ટુંકમાંજ આપવામાં
આવ્યું છે.

વળી તેઓ પ્રલય પર્યંતની અપરિમિત ચિંતાને આશ્રય કરીને, કામ અને ઉપલોગનેજ ઉત્તમ માની, એટલુંજ (પરમ સુખ) છે એમ નિશ્ચયવાળા થઈને સેંકડો આશાપાશોથી બંધાઈ, કામ અને ક્રોધમાંજ તત્પર રહી, કામનાઓના ઉપલોગ માટે અન્યાયથી દ્રવ્ય મેળવવા માટેની પ્રવૃત્તિ કરે છે અને અનેક પ્રકારે ભ્રમિત ચિત્તવાળા થઈને મોહરૂપી જાળથી વીંટાઈને વિષયોના ઉપલોગોમાંજ આસક્ત રહી અંતે અપવિત્ર એવા નરકને વિષે પડે છે. ૪૬-૪૮

હવે આ ઉભય સંપત્તિ કહી, મનુષ્યને અધો-ગતિએ પહોંચાડનાર ત્યાગ કરવા યોગ્ય નરકનું દ્વાર કયું છે તે કહે છે:

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતન્નયં ત્યજેત્ ॥૪૯॥

કામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનાર-તેને અધોગતિએ પહોંચાડનાર-ત્રણ પ્રકારનું નરકનું દ્વાર છે માટે એ ત્રણનો (દરેક મનુષ્યે) ત્યાગ કરવો. ૪૯

આ પ્રમાણે જગત્ની ઉત્પત્તિથી આરંભી જે કંઈ જાણવા યોગ્ય અથવા કરવા યોગ્ય છે તે સર્વનું વર્ણન કરી, ઉત્પત્તિ પ્રમાણેજ હવે જગત્નો લય કેવી રીતે થાય છે તેનું વર્ણન અધ્યાયના અંતમાં કહેવામાં આવે છે; તેમાં પ્રથમ જ્ઞાતા મનુષ્ય કેાણુ છે તથા બ્રહ્માનાં દિવસ રાત્રિમાં સંસારની સ્થિતિ કેવી થાય છે તે કહે છે:

સહસ્રયુગપર્યન્તમહર્યદ્બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાંતેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૫૦ ॥

[મ. ૮, - ૧૭

એક સહસ્ર મહાયુગ પર્યંતનો જે બ્રહ્માનો દિવસ તથા એક સહસ્ર મહાયુગ પર્યંતની

પ્રહ્માની જે રાત્રિ તેને (તેટલા કાળને) જેઓ
જાણે તેજ મનુષ્યો અહોરાત્ર-રાત્રિદિવસ-ને
જાણનારા છે. ૫૦

अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ ५१ ॥

[મ. ૮, - ૧૮

જ્યારે પ્રહ્માનો દિવસ થાય છે ત્યારે આ સર્વ
વ્યક્તિઓ એટલે દૃશ્ય વસ્તુમાત્ર અવ્યક્ત-અક્ષર
પ્રહ્મ-માંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્યારે પ્રહ્માની
રાત્રિ થાય છે ત્યારે એ સર્વ તે અવ્યક્ત-અક્ષર
પ્રહ્મ-માંજ પાછું લય પામે છે. ૫૧

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ ५२ ॥

[મ. ૮, - ૧૯

હૈ પાર્થ ! એ પ્રમાણે આ સમગ્ર પ્રાણી-
ઓનો સમૂહ વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને પ્રહ્માની

રાત્રિ આવે છે ત્યારે તે પોતે પરતંત્ર હોવાથી લય પામે છે અને બ્રહ્માનો દિવસ આવતાં પાછો ઉત્પન્ન થાય છે. પર

જ્યારે બ્રહ્માનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે ત્યારે પ્રલય સમયે જગત્ની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થાય છે અને તે પ્રલય ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે થાય છે તે હવે કહે છે:

ધાતૂપ્પલવ આસન્ને વ્યક્તં દ્રવ્યગુણાત્મકમ્ ।

અનાદિનિધનઃ કાલો હ્યવ્યક્તાયાપકર્ષતિ ॥૫૩॥

[મા. ૧૧,-૩,-૮

જ્યારે બ્રહ્માના આયુષ્યના અંતસમયે પ્રલય થાય છે ત્યારે દ્રવ્ય તથા ગુણરૂપે રહેલા આ વ્યક્ત જગત્ને આદિ અને અંતરહિત એવો કાલ અવ્યક્તને વિષે ખેંચી લે છે. અર્થાત્ વ્યક્ત એવું સર્વ જગત્ અવ્યક્તમાં લય પામે છે. ૫૩

શતવર્ષા હ્યનાવૃષ્ટિ-

ર્ભવિષ્યત્યુલ્બના ભુવિ ।

તત્કાલોપચિતોષ્ણાર્કો

લોકાંસ્ત્રીન્ પ્રતપિષ્યતિ ॥ ૫૪ ॥

[મા. ૧૧, -૩, -૯

તે સમયે પૃથ્વીપર સો વર્ષ સુધી વરસાદ
વરસશે નહિ અને તેથી લોકોને પીડા થશે અને
તે સમયને અનુસરીને સૂર્ય પ્રખર તાપવાળો થઈને
ત્રણે લોકોને બાળશે. ૫૪

પાતાલતલમારમ્ય સંકર્ષણમુશ્વાનલઃ ।

દહન્નૂર્ધ્વશિશ્વો વિષ્વગ્વર્ધતે વાયુનેરિતઃ ॥ ૫૫ ॥

[મા. ૧૧, -૩, -૧૦

વળી પાતાલથી આરંભી સંકર્ષણના મુખમાંથી
ઉત્પન્ન થએલો અગ્નિ ઉંચી જવાળાવાળો થઈ,
સર્વને આરે બાળુથી બાળતો વાયુ વાવાને લીધે
વધે છે. ૫૫

સાંવર્તકો મેઘગણો વર્ષતિ સ્મ શતં સમાઃ ।

ધારાભિર્હસ્તિહસ્તાભિર્લીયતે સલિલે વિરાટ્ ॥૫૬॥

[મા. ૧૧, -૩, -૧૧]

ત્યારપછી સાંવર્તક નામનો મેઘસમૂહ સો વર્ષ પર્યંત હુ'નીની સૂંઠ જેવી ધારાઓથી વરસે છે અને ત્યારે વિરાટ-પ્રહ્લાંડ જલને વિષે લય પામે છે. ૫૬

તતો વિરાજમુત્સૃજ્ય વૈરાજઃ પુરુષો નૃપ ।

અવ્યક્તં વિશતે સૂક્ષ્મં નિરિન્ધન ઇવાનલઃ ॥૫૭॥

[મા. ૧૧, -૩, -૧૨]

હે નૃપ ! ત્યારપછી (વિરાટ-પ્રહ્લાંડ-ના આત્મારૂપ) વૈરાજ પુરુષ તે પ્રહ્લાંડનો ત્યાગ કરી બળતણુ વિનાનો અગ્નિજ જેમ તેમ અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને અવ્યક્ત-પ્રહ્લા-ને વિષે પ્રવેશ કરી જાય છે. ૫૭

ત્યારપછી દરેક તત્ત્વો ઉત્પત્તિ પ્રમાણે એકેકમાં
કેવી રીતે લય પામે છે તે કહે છે:

વાયુના હૃતગન્ધા ભૂઃ સલિલત્વાય કલ્પતે ।

સલિલં તદ્દૃતરસં જોતિષ્ટ્વાયોપકલ્પતે ॥ ૫૮ ॥

[મા. ૧૧, -૩, -૧૩]

વાયુએ જેનો ગંધ ખેંચી લીધેલો છે એવી પૃથ્વી
જલરૂપ થઈ જાય છે અને પૃથ્વીએ જેનો રસ ખેંચી
લીધેલો છે એવું જલ તેજરૂપ થઈ જાય છે. ૫૮

હૃતરૂપં તુ તમસા વાયૌ જ્યોતિઃ પ્રલીયતે ।

હૃતસ્પર્શાઽવકાશેન વાયુર્નભસિ લીયતે ॥ ૫૯ ॥

[મા. ૧૧, -૩, -૧૪]

અંધકારે જેનું રૂપ હરી લીધું છે એવું તેજ
વાયુને વિષે મળી જાય છે અને આકાશે જેનો
સ્પર્શગુણ હરી લીધો છે એવો વાયુ આકાશમાં
લીન થઈ જાય છે. ૫૯

કાલાત્મના હૃતગુણં નમ આત્માનિ લીયતે ।
 ઇન્દ્રિયાણિ મનો બુદ્ધિઃ સહ વૈકારિકૈર્નૃપ ।
 પ્રવિશન્તિ હ્યહંકારં સ્વગુણૈરહમાત્માનિ ॥ ૬૦ ॥

[ભા. ૧૧, -૩, -૧૫

આકાશનો શબ્દગુણ કાલસ્વરૂપે હરી લેવાથી તે આકાશ (તામસ) અહંકારને વિષે લય પામે છે અને હે નૃપ ! ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ પોતાના દેવતાઓ સહિત અહંકારમાં અને અહંકાર પોતાના ગુણો સહિત મહત્તત્ત્વને વિષે લય પામે છે. અર્થાત્ જે જે વસ્તુ જેમ જેમ ઉત્પન્ન થઈ છે તેજ પ્રમાણે તે પ્રલય સમયમાં પૂર્વપૂર્વમાં લય પામે છે. ૬૦

હવે અંતમાં કલ્પના આદિ તથા અંતમાં ભૂતોની ઉત્પત્તિ તથા લય કરનાર પરમાત્મા પોતેજ છે તે કહે છે:

સર્વભૂતાનિ કૌંતેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।
 કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥૬૧॥

[મ. ૯, - ૭]

હે કૌંતેય ! કલ્પના અંતમાં સર્વ પ્રાણીઓ મારી
 પ્રકૃતિને વિષેજ લય પામે છે અને કલ્પના આદિમાં
 પાછો હું તેમને ઉત્પન્ન કરું છું. ૬૧

इति श्रीपुरुषोत्तमगीतायां कर्म-क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-ज्ञान-ज्ञेय-
 दैवासुरसंपद्-प्रलयवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીપુરુષોત્તમગીતાને વિષે ‘ કર્મ, ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ,
 જ્ઞાન, જ્ઞેય, દૈવાસુરસંપત્ત અને પ્રલયવર્ણન ’
 નામનો અધ્યાય ૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮

આ પ્રમાણે એકથી સાત અધ્યાય સુધીમાં જગત્ની ઉત્પત્તિથી પ્રલય પર્યંતનું સર્વ વર્ણન કરી આ છેલ્લા આઠમા અધ્યાયમાં લોકકલ્યાણ માટે વિવિધ વિષયનું ફલસહિત વર્ણન કરે છે; તેમાં પ્રથમ આ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવા માટે કયું સાધન છે અને મનુષ્ય તે સાધન છતાં ન તરી શકે તો તે કેવો કહેવાય છે તે કહે છે:

નૃદેહમાદ્યં સુલભં સુદુર્લભં

પ્લવં સુકલ્પં ગુરુકર્ણધારમ્ ।

મયાનુકૂલેન નભસ્વતેરિતં

પુમાન્ ભવાબ્ધિં ન તરેત્ સ આત્મહા ॥૧॥

[મા. ૧૧, -૨૦, -૧૭

આદિભૂત અને સુલભ છતાં પણ અત્યંત દુર્લભ એવું આ મનુષ્યદેહરૂપી નાવ (મે') ઉત્તમ રીતે બનાવેલું છે, તેનો શુરુરૂપી નાવિક ચલાવનાર છે અને

હું (ઈશ્વર) રૂપી અનુકૂલ પવન વડે તે પ્રેરાયલું છે, છતાં જે મનુષ્ય આ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી શકતો નથી તે આત્મહત્યારો કહેવાય છે. અર્થાત્ મનુષ્યે ઉત્તમ ગુરુદ્વારા પરમાત્માની લક્ષિત કરી આ સંસારસમુદ્રને તરી જવો એજ તેના મનુષ્યદેહની સાર્થકતા છે. ૧

સંસારમાં વૈરાગ્ય થવા માટે લગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઉદ્દેશથીજ જન્મમરણ દરેકનાં થયાજ કરે છે અને તે માત્ર પોતેજ જાણે છે તે અર્જુનને કહે છે:

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतःपरम् ॥ ૨ ॥

[મ. ૨, - ૧૨

વળી હું, તું કે આ રાજાઓ ક્યારે પણ ન હતા એમ નથી તેમ હવે પછી આપણે સર્વ નહિ હોઈશું એમ પણ નથી. અર્થાત્ જન્મમરણ દરેક મનુષ્યોનાં ઉત્તરોત્તર આઢ્યાજ કરે છે. ૨

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ३ ॥

[મ. ૪,-૫

હે અર્જુન ! મારા અને તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે, પરંતુ હે પરંતપ ! તે સર્વને હું જાણું છું, પરંતુ તું જાણતો નથી. ૩

વળી પરમાત્મા પોતે એકજ માત્ર સર્વજ્ઞ છે તે કહે છે:

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ ४ ॥

[મ. ૭,-૨૬

હે અર્જુન ! ભૂતકાલમાં થઈ ગયેલાં, વર્તમાનમાં થતાં તથા ભવિષ્યમાં થનારાં સર્વ પ્રાણીઓને હું જાણું છું, પરંતુ મને કોઈપણ જાણતું નથી. ૪

આત્મકલ્યાણ માટે દરેક મનુષ્ય યત્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે, છતાં અનિચ્છાએ પણ મનુષ્ય કોની

પ્રેરણાથી પાપ કરીને અધોગતિ પામે છે તે કહે છે:

કામ एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ५ ॥

[મ. ૩, -૩૭

રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલો એ કામ અને એ ક્રોધ મનુષ્યના લક્ષક-વિનાશકર્તા અને મહાન્ પાપી છે માટે આ સંસારમાં તું એમનેજ મહાવૈરી રૂપ સમજ. અર્થાત્ મનુષ્યની અધોગતિ એ કામ અને ક્રોધથીજ થાય છે. ૫

મનુષ્યના વિનાશમાં એ કામ તથા ક્રોધ કેવી રીતે કારણ છે તે કહે છે:

ध्यायतो विषयान् पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६ ॥

क्रोधाद् भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंશद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशः त्पणश्यति ॥ ७ ॥

[મ. ૨, -૬૨-૬૩

વિષયોનું ધ્યાન કરવાથી મનુષ્યને તે તે વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે, તે આસક્તિથી તેને કામ (તે વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા) ઉત્પન્ન થાય છે, તે કામથી (વસ્તુ જો ન મળી શકે તો) ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધથી સંમોહ થાય છે, સંમોહથી સ્મૃતિનો ભ્રમ થાય છે, સ્મૃતિનો ભ્રમ થવાથી તેની બુદ્ધિ વિનાશ પામે છે અને બુદ્ધિ નાશ પામવાથી મનુષ્ય પોતે પણ વિનાશ પામે છે. ૬-૭

મનુષ્ય સંસારમાં કયા કારણથી મોહ પામે છે તે કહે છે:

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિશુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥ ૮ ॥

[મ. ૫, -૧૫

પરમાત્મા કોઈનાં પાપ કે પુણ્ય ગ્રહણ કરતા નથી, પરંતુ પ્રાણીઓનું જ્ઞાન તેમના પોતાના અજ્ઞાનથી ઢંકાયતું હોવાથી તેઓ મોહ પામે છે. ૮

સંસારમાં ખરો સુખી કેાણુ છે તે હવે કહે છે:
 શક્નોતીહૈવ યઃ સોદું પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્ ।
 કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૯ ॥

[મ. ૫, - ૨૩]

જે મનુષ્ય પોતાના દેહને છોડતા પહેલાં આ
 સંસારમાંજ કામ અને ક્રોધના વેગને સહન કરે છે
 તેજ યોગી અથવા સુખી મનુષ્ય છે. ૯

હવે લોકકલ્યાણ માટે ભક્તિમાર્ગની ઉત્તમતા
 જણાવે છે.

एष निष्कण्टकः पन्था यत्र संपूज्यते हरिः ।
 कुपथं तं विजानीयाद्गोविंदरहितागमम् ॥ ૧૦ ॥

જે માર્ગમાં ભગવાનનું પૂજન થાય છે એજ
 માર્ગ નિષ્કંટક છે બાકી જે ગોવિંદની ભક્તિ
 વિનાનો છે તેને તો કુમાર્ગજ જાણવો. ૧૦

ભક્તિ કરવામાં પણ પરમાત્માના ભક્તે કયા કયા
 દેવની ઉપાસના કરવી જોઈએ તે કહે છે:

વિષ્ણુઃ શિવો ગણપતિઃ પાર્વતી ચ દિવાકરઃ ।

एताः पूज्यास्तथा मान्या देवताः पञ्च मामकैः॥११॥

[શિ. પુ.

મારા (માર્ગાનુયાયી) ભક્તોએ વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, પાર્વતી (દેવી) અને સૂર્ય એ પાંચ દેવ પૂજન કરવા યોગ્ય તથા માનવા યોગ્ય છે. ૧૧

હવે ઉપાસ્ય દેવોમાં પણ દેવી વગેરે સહિત વિષ્ણુ ભગવાનનાં વિશેષ નામનું કથન કરે છે:

स राधया युतो ज्ञेयो राधाकृष्ण इति प्रभुः ।

रुक्मिण्या रमयोपेतो लक्ष्मीनारायणः स हि॥१२॥

જ્યારે તે પ્રભુ રાધાયુક્ત હોય ત્યારે તે ‘રાધા-કૃષ્ણ’ છે એ પ્રમાણે જાણવા અને લક્ષ્મીસ્વરૂપ રુક્મિણીની સાથે હોય ત્યારે ‘લક્ષ્મીનારાયણ’ જાણવા. ૧૨

ज्ञेयोऽर्जुनेन युक्तोऽसौ नरनारायणाभिधः ।

बलभद्रादियोगेन तत्तन्नाम्नोच्यते स च ॥१३॥

અર્જુનની સાથે જ્યારે તે રહેલા હોય ત્યારે ‘નરનારાયણ’ અને બલરામ વગેરેની સાથે હોય ત્યારે તે તે નામવાળા એટલે ‘રામકૃષ્ણ’ વગેરે નામોથી જાણવા. ૧૩

ભક્તિ વગેરે કરવામાં પણ કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને અવશ્ય રીતે શરીરથી કરવા યોગ્ય તપ કયું છે તે કહે છે:

देवद्विजगुरुभ्रातृपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥ ૧૪ ॥

[મ. ૧૭, - ૧૪

દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને જ્ઞાની મનુષ્યોનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ શરીરસંબંધી તપ કહેવાય છે. ૧૪

હવે ઉત્તમ અથવા અધમ પણ કર્મનો આરંભ કરનાર મનુષ્ય સુખ પામે છે કે દુઃખ તેનો વિચાર કરીનેજ મનુષ્યે કર્મ કરવાં તે કહે છે:

કર્માણ્યારમમાણાનાં દુઃસ્વહૃત્યૈ સુસ્વાય ચ ।

પश्यેત્પાકવિપર્યાસં મિથુનીચારિણો નૃણામ્ ॥૧૫॥

[મા. ૧૧, -૩, -૧૮

કર્મનો આરંભ કરનાર મનુષ્યો દુઃખના નાશને માટે અને સુખને માટે કર્મ કરે છે, છતાં જોડલાડપે રહેતાં સંસારી મનુષ્યોને (સુખને ઠેકાણે) પરિણામ ઉલટું આવે છે અર્થાત્ દુઃખજ પ્રાપ્ત થાય છે તે (મનુષ્યે) જોવું (અને તે પ્રમાણે કર્મ કરવાં). ૧૫

અનુચિત કર્મ કરવાડપ અધર્મ કરવાથી મનુષ્યોનો કુલધર્મ નાશ પામે છે અને તેથી તેમની શી ગતિ થાય છે તે કહે છે:

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૧૬ ॥

[મ. ૧, -૪૪

હે જનાર્દન ! જે મનુષ્યોનો કુલધર્મ વિનાશ પામ્યો છે તેવા મનુષ્યોનો હુમેશને માટે નરકમાં વાસ થાય છે એમ અમે સાંભળ્યું છે. ૧૬

માટે ધર્મકર્માદિ સર્વ કર્તવ્યોમાં શાસ્ત્રવચન પ્રમાણેજ ચાલવું જોઈએ, છતાં જે મનુષ્યો શાસ્ત્રોના વચનોનો ત્યાગ કરી સ્વેચ્છા પ્રમાણે પ્રવૃત્ત રહે છે તે ક્યારેપણ સુખી થતા નથી તે કહે છે:

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૧૭॥

[મ. ૧૬, -૨૩]

જે મનુષ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિનો ત્યાગ કરી પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તન કરે છે તે પોતાની કર્તવ્યસિદ્ધિને પામી શકતો નથી તેમ સુખને કે પરમ ગતિરૂપ મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૧૭

કલ્યાણની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ સર્વ વસ્તુમાંથી અનેક કારણોને લીધે પણ સારનેજ ગ્રહણ કરવો તે કહે છે:

અનંતશાસ્ત્રં बहुलाश्च विद्या

हृल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ।

यत्सारभूतं तदुपासनीयं

हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥૧૮॥

શાસ્ત્રો અનેક છે, વિદ્યાઓ ઘણી છે, સમય થોડો છે અને વિઘ્નો અતિશય છે, માટે હંસ જેમ દુધ (સાથે મેળવેલા) પાણીમાંથી દુધને ખેંચી કાઢે છે તે પ્રમાણે મનુષ્યે જે સારભૂત હોય તેનો સ્વીકાર કરવો. અર્થાત્ ખાસ ઉત્તમ વસ્તુને ગ્રહણ કરી અન્યનો ત્યાગ કરવો. ૧૮

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ ૧૯ ॥

[મા. ૧૧,-૮,-૧૦

બુદ્ધિમાન્ પુરુષે ભમરો જેમ પુષ્પોમાંથી સાર ગ્રહણ કરે છે તે પ્રમાણે નાની વસ્તુમાંથી, મોટીમાંથી કે શાસ્ત્રમાંથી પણ સર્વ રીતે સાર ગ્રહણ કરવો. ૧૯

પ્રસંગોપાત્ત જ્યાં પરીક્ષકો નથી ત્યાં કોઈપણ
વસ્તુની કિંમત નથી તે કહે છે:

પરીક્ષકાઃ સન્તિ ન યત્ર દેશે
નાર્ઘન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ ।

ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણપ્રકર્ષ
સ તં સદા નિન્દતિ નાત્ર ચિત્રમ્॥૨૦॥

જે દેશમાં પરીક્ષા કરનારા હોતા નથી ત્યાં
સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં રત્નો પણ મૂલ્યવાન
ગણાતાં નથી એટલે તે પ્રમાણે જે મનુષ્ય જેના
ગુણોની મહત્તાને સમજતો નથી તે તેને હુમેશાં
નિંદે છે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ૨૦

હવે યજ્ઞ કરવા યોગ્ય પવિત્ર દેશ તથા મ્લેચ્છ
દેશ કેને કહેવામાં આવે છે તે પણ ભારતવર્ષની
ઉત્તમતાને માટે કહે છે:

કૃષ્ણસારસ્તુ ચરતિ મૃગો યત્ર સ્વભાવતઃ ।

સ જ્ઞેયો યજ્ઞિયો દેશો મ્લેચ્છદેશસ્ત્વતઃ પરમ્॥૨૧॥

[મનુઃ ૨, -૨૩]

જે દેશમાં સ્વાભાવિક રીતેજ કૃષ્ણસાર (કઠીયાર) મૃગ કર્યા કરતો હોય તે દેશ યજ્ઞ કરવા યોગ્ય દેશ જાણવો અને એ સિવાયના દેશને મ્લેચ્છ દેશ સમજવો. ૨૧

હવે મનુષ્યોને આત્મકલ્યાણ માટે સત્સંગ કરવાના હેતુથી સત્સંગ કરવા યોગ્ય ઉત્તમ મનુષ્યો સંસારમાં ચૌદ પ્રકારની વૃત્તિવાળા હોય છે તે કહે છે:

મૃચ્ચારણીમહિષહંસચુકસ્વભાવા

માર્જારદર્પમશકેન્દુજલૌઘતુલ્યાઃ ।

શતછિદ્રકુંભપશુસર્પશિલાસ્વભાવાઃ

સમ્યા નરો ભુવિ ચતુર્દશધા ભવન્તિ॥૨૨॥

પૃથ્વીને વિષે માટી, ચારણી, મહિષ, હંસ તથા ચુનાના સરખા સ્વભાવવાળા તેમજ ખીલાડો, દર્પ, મચ્છર, ચંદ્ર અને પાણીના સમૂહ જેવા તેમ સો છિદ્રવાળો ઘડો, પશુ, સાપ અને પથ્થરના

જેવી પ્રકૃતિવાળા એમ ચૌદ પ્રકારના ઉત્તમ પુરુષો
થાય છે. ૨૨

હવે સત્સંગનું માહાત્મ્ય બતાવે છે:

કલ્પદ્રુમઃ કલ્પિતમેવ સૂતે

સા કામધુક્ કામિતમેવ દોષિ ।

ચિંતામણિશ્ચિંતિતમેવ દત્તે

સતાં હિ સંગઃ સકલં પ્રસૂતે ॥ ૨૩ ॥

કલ્પદ્રુમ કલ્પના કરાયેલી વસ્તુનેજ ઉત્પન્ન
કરે છે (આપે છે), કામદુધા જે વસ્તુની કામના
હોય તેને દુહો છે (આપે છે) અને ચિંતામણિ
તે મનમાં ચિંતન કરેલી વસ્તુને આપે છે, પરંતુ
સજ્જનોનો સંગ તો સર્વ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે
(આપે છે). ૨૩

વળી સાધુપુરુષોના પ્રસંગથી મુમુક્ષુને કંઈ પણ
દુર્લભ નથી તે કહે છે:

દૃષ્ટાઃ સ્પૃષ્ટા નતા વા કૃતપરિચરણા ભોજિતાઃ
 પૂજિતા વા સદ્યઃ પુંસામઘૌઘં बहुजननिजनितं घ्नन्ति
 ये वै समूलम् । प्रोक्ताः कृष्णेन ये वा निजहृद-
 यसमा यत्पदे तीर्थजातं तेषां मातः प्रसङ्गात्
 किमिह ननु सतां दुर्लभं स्यान्मुमुक्षोः ॥ ૨૪ ॥

જેમનું દર્શન કરવાથી, જેમનો સ્પર્શ કરવાથી,
 જેમની સેવા કરવાથી, જેમને ભોજન કરાવ્યાથી
 અને જેમનું પૂજન કરવાથી જેઓ મનુષ્યોના અનેક
 જન્મના પાપસમૂહને તત્કાલ મૂલમાંથીજ નાશ કરે
 છે અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જેમને પોતાના હૃદય-
 સમાન કહે છે તથા જેઓનાં ચરણકમલમાં સર્વ
 તીર્થો રહેલાં છે તેવા સાધુ પુરુષોના સમાગમથી
 હે માતા ! આ સંસારમાં મોક્ષની ઇચ્છાવાળા
 મનુષ્યને ખરેખર શું દુર્લભ છે ? કંઈજ નહિ.
 અર્થાત્ સત્સમાગમ જેવી ઉત્તમ વસ્તુ મુમુક્ષુ માટે
 ખીણ કોઈ પણ નથી. ૨૪

આ પ્રમાણે આ પુરુષોત્તમ ગીતારૂપે સર્વ તત્ત્વનું કથન કરી એ ગીતા પણ ભગવદ્ગીતાના અંશરૂપેજ હોવાથી એની મહત્તા બતાવતાં એ ગીતા પણ પરમ અમૃત સમાન છે તેને માટે કહે છે:

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ॥

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ૨૫ ॥

સર્વ ઉપનિષદ્ગ્રંથી ગાયો છે, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તેના દોહનાર છે, અર્જુનરૂપી બુદ્ધિમાન્ વાછરડો ભોક્તા છે અને ગીતારૂપી મહત્ અમૃત એ દુધ છે. અર્થાત્ ગીતામૃતનું પાન એ સર્વને કલ્યાણકારક છે. ૨૫

ગીતાના માહાત્મ્યને અંગે સંસારમાં કઈ કઈ વસ્તુ વધારે ઉત્તમ છે તે કહે છે:

सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।

सर्वतीर्थमयी गंगा सर्ववेदमयो मनुः ॥ ૨૬ ॥

ગીતા એ સર્વ શાસ્ત્રરૂપ છે, ભગવાન્ વિષ્ણુ એ સર્વ દેવમય છે, ગંગા એ સર્વ તીર્થમય છે અને મનુ એ સર્વ વેદમય છે. અર્થાત્ ગીતામાં સર્વ શાસ્ત્રનો સાર આવી જાય છે, ભગવાન્ વિષ્ણુમાં સર્વ દેવો આવી જાય છે, ગંગામાં સર્વ તીર્થોનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને ભગવાન્ મનુની ઉક્તિમાં પણ સર્વ વેદનાં પ્રમાણોનો અર્થ આવી જાય છે. ૨૬

ભગવદ્ગીતાના અભ્યાસીની યમરાજ પણ ચર્ચા કરી શકતા નથી તે કહે છે:

ભગવદ્ગીતા કિંચિદ્ગીતા

ગંગાજલલવક્રણિકા પીતા ।

યેનાકરિ મુરારિસમર્ચા

તસ્ય યમઃ કિં કુરુતે ચર્ચામ્ ॥ ૨૭ ॥

[ચ. પં.

જે મનુષ્યે કંઈક પણ ગીતાનું અધ્યયન કરેલું છે, જેણે લેશમાત્ર પણ ગંગાના જલનું પાન કર્યું છે અને જેણે મુરારિ ભગવાનનું પૂજન કરેલું છે તેની યમરાજ પણ શી ચર્ચા કરી શકે તેમ હતા ? અર્થાત્ એવા મનુષ્યને યમરાજ પણ કંઈ કરી શકે તેમ નથી. ૨૭

હવે આ પુરુષોત્તમગીતા-ભગવદ્ગીતા-૩૫૧ ભગવાનના રહસ્યને પ્રસિદ્ધ કરનારને શું ફળ મળે છે તે ભગવાન પોતે સ્વમુખે કહે છે:

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तैश्चभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥૨૮॥

[મ ૧૮, -૬૮

જે મનુષ્ય આ (ભગવદ્ગીતા૩૫૧) પરમ રહસ્ય મારા ભક્તોને સંભળાવશે તે મારે વિષે ઉત્તમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને (અન્તે) મનેજ પામશે એમાં સંશય નથી. ૨૮

અંતમાં ગ્રંથની સમાપ્તિને વિષે ગ્રંથના સંયોજક પરમાત્માની સ્તુતિ કરે છે અને જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરનાર પરમાત્માનો પાર કોઈપણ પામી શકે તેમ નથી તે કહે છે:

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया, त्वमपि यद-
न्तराण्डनिचया ननु सावरणाः । ख इव रजांसि
वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतय, स्त्वयि हि फलन्त्य-
तन्निरसनेन भवन्निधनाः॥૨૯॥ [મા. ૧૦, -૮૭-૪૧

હે પ્રભો ! ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ આપની અનંતતાને લીધે આપનો પાર પામી શક્યા નથી અને આપની અંદર પ્રકૃતિ વગેરે આવરણોવાળો અંડોનો સમૂહ હોવાથી આપ પણ આપનો પાર પામી શક્યા નથી; આકાશમાં જેમ ધૂળ વાય છે તેમ તે અણડોનો સમૂહ પણ કાલની સાથે આપનામાં લભ્યા કરે છે અને તેથી શ્રુતિઓ પણ ‘ નેતિ નેતિ ’ એ પ્રમાણે નિષેધ કરતી આપના સુધી આવીને અટકી પડે છે અને છેવટે આપનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે. ૨૯

હવે આ ‘શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ’ ના નકશામાં રહેલા ઉત્તમ જ્ઞાનથી મનુષ્યને શી ફલપ્રાપ્તિ થાય છે તે કહે છેઃ
 શ્રીમચ્ચિત્રપટસ્ય येन च परब्रह्मप्रकाशस्य यत् ।
 ज्ञानं गूढमलौकिकं हि ऋषिभिः प्राज्ञैः पुरा सेवितम् ॥
 तत्सुश्रावमनोविचारसुनिदिध्यासेन चाचर्यते ।
 तेनैव प्रभुनिर्विकल्पकतया मोक्षः परः साध्यते ॥૩૦॥

શોભાયમાન એવા આ ‘શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ’ ના નકશાનું ગુપ્ત અને દિવ્ય એવું જે જ્ઞાન છે, કે જે પૂર્વે યુદ્ધિમાન્ ઋષિઓએ સેવેલું હતું તે જ્ઞાનનું જે મનુષ્ય શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરે છે તેજ મનુષ્ય પ્રભુનું નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન મેળવી અંતે ઉત્તમ એવા મોક્ષને પામે છે. ૩૦

इति श्रीपुरुषोत्तमगीतायां विविधविषयसहितं गीता

फलश्रुतिकथनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥

ઇતિ શ્રીપુરુષોત્તમગીતાને વિષે “વિવિધવિષયસહિત-
 ગીતાફલશ્રુતિકથન” નામનો અધ્યાય ૮ મો સંપૂર્ણ.

॥ इति “श्रीपुरुषोत्तमगीता” समाप्ता ॥

ચાલુ સમયમાં સોનેરી સલાહ

આધુનિક સમયમાં અનુભવના અભાવે ભલતી વાતો કરવાથી એકને બદલે બીજું વેતરાઈ જાય છે તેવું ન બને તે માટે અમોએ અમારા કેટલાક ગ્રાહકોના આગ્રહથી જ્યોતિષ સંબંધી દરેક કામ જન્મપત્રિકા, વર્ષફળ, ટપકા વગેરે બનાવવા તથા ચોક્કસ ફળ કહેવાનો પ્રયત્ન ઘણા વર્ષના અનુભવ પછી કરવાનો વિચાર રાખેલો છે. એક વખત મલવાથી ખાત્રી થશે.

શાસ્ત્રી મોહનલાલ જગન્નાથ દ્વિવેદી,

શ્રી પરબ્રહ્મપ્રકાશ કાર્યાલય અને જ્યોતિષાલય,
કાંદાવાડી, કાનજી ખેતસી ચાળ, ધર નં. ૧૦૯
બીજે માળે, રૂમ નં. ૧૮, મુંબઈ નં. ૪

હિરણ્યગર્ભ-કાર્યાલય

સંચાલક:—શાસ્ત્રી તુલજશંકર ધીરજરામ પંડ્યા
કાંદાવાડી, કલ્યાણ બીલ્ડીંગ, નં. ૧ ત્રીજે માળે, મુંબઈ નં. ૪

આ કાર્યાલયમાં હિંદી, મરાઠી, સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં
ભાષાંતર કરી, સંશોધન કરી પુસ્તકો છપાવી આપવામાં આવે છે.

ધાર્મિક ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો

શ્રીમાર્કંડેયપુરાણ:—ગુજરાતી ભાષાંતર (સચિત્ર) ૫૦
ચિત્રો, ૪૫૦ પેઝ, ચંડીપાઠનું ભાષાંતર પણ અંદર આવી જાય છે.
ખાસ વાંચવા યોગ્ય. મૂલ્ય. ૫-૦-૦ પૌ. ૦-૧૨-૦.

સ્તોત્રચિન્તામણિ-ભાગ ૧ લો:—(સચિત્ર) પંચાયતન
દેવનાં ૭૫ સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી સ્તોત્રો અર્થસહિત તૈયાર છે.
નિત્યપાઠ માટે ખાસ ઉપયોગી. મૂલ્ય રૂ. ૨૧, પૌ. રૂ. ૦૧.

શ્રીગોપિકાગીત:—ગુજરાતી ભા. સહિત કિંમત રૂ. ૦-૫-૦.

શ્રીચમ્પકમાહાત્મ્ય:—(સચિત્ર) શ્રીચમ્પકક્ષેત્રના
માહાત્મ્યની કથાઓથી ભરપૂર ગુજરાતી ભાષાંતર. કિંમત ૦-૬-૦.

શ્રીરુદ્રાક્ષમાહાત્મ્ય:—રુદ્રાક્ષજાલોપનિષદનું ગુજરાતી
ભાષાંતર મૂલસહિત. બીજાં પ્રમાણે સાથે કિંમત ૦-૨-૬.

શ્રીગોવિંદ-દામોદર-માધવસ્તોત્ર:—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની
ભક્તિરૂપ ભાવવાહી કાવ્ય. ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે. કિં. ૦-૪-૦.

શ્રીદેવીસ્તોત્રો:—ચંડીપાઠમાં આવેલાં દેવીસૂક્ત, રાત્રિસૂક્ત
તથા શકાદિસ્તુતિનું મૂલ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર. કિં. ૦-૨-૦.

ઉપલે છેકાણે મળે અથવા લખે.

શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ નકશો

અને

શ્રીપુરુષોત્તમગીતા

મળવાનાં ઠેકાણાં:-

શ્રીપરબ્રહ્મપ્રકાશ-કાર્યાલય

અને

જ્યોતિષાલય

શાસ્ત્રી મોહનલાલ જગન્નાથ દ્વિવેદી

કાંદાવાડી નં. ૧૦૯

કાનજી ખેતસીની ચાલ, બીજે માળે,

મુંબઈ નં. ૪.

હિરણ્યગર્ભ-કાર્યાલય

શાસ્ત્રી તુલજશંકર ધીરજરામ પંડ્યા

કાંદાવાડી, કલ્યાણ મોતીની ચાલ નં. ૧ ત્રીજે માળે,

મુંબઈ નં. ૪

